Aristotelés a *Fysiognómonika*

ARISTOTLE AND *PHYSIOGNOMY*

TOMÁŠ VÍTEK

Filosofický ústav

Akademie věd České republiky, v. v. i.

Jilská 1

Praha 1, 110 00

tomas.vitek7@gmail.com

ABSTRAKT

The main question this article is trying to answer is why Aristotle did not write any treatise on physiognomy similar to one published under his name by an unknown Peripatetic thinker. Aristotle includes in his theories and writings a considerable amount of coherent views and partial theses that were in line with some older and generally accepted preconceptions – e.g. about the innate inferiority of women and barbarians, or about the ontological superiority of hot over cold. These [preconceptions] were also shared by physiognomists, including the author of the *Physiognomonika*. It seems, however, that he never attempted to create one consistent and comprehensive theory based on these observations and views. This may be partly that he did not accept the main preconception of physiognomists about an innate and unchangeable correspondence between appearance and character. The chief factor, however, was probably the fact he did not believe that physiognomy can be transformed into a science. He himself was able to prove scientifically a correspondence between traits of character and appearance only on the level of a species, but not on the level of the individual. In *Analytics Prior*, moreover, he conditioned the legitimate practicability of physiognomy by four conditions from the area of logical argumentation which, however, physiognomy could not fulfil for the most part.

— Že spis zvaný *Fysiognómika* není autentickým Aristotelovým dílem, je nyní známá a jistá věc, ačkoli to tak nebylo vždy.¹ Souhlas panuje víceméně i v tom, že autor spisu nebyl přímým Aristotelovým žákem a patřil spíše do druhé nebo třetí generace peripatetiků, ačkoli spornou věcí zůstává, zda se původně jednalo pouze o jedno pojednání od jednoho autora, anebo o dvě podobná, ale různá zpracování téhož tématu, jež v jeden celek upravil a spojil v blíže nespecifikovatelné době jeden redaktor.² Nikdo nepochybuje ani o tom,

že spis byl silně inspirován výroky a teoriemi skutečného Aristotela, ačkoli není úplně jasné, zda jeho dílo posloužilo jako výhradní nebo alespoň hlavní zdroj a proč nebylo využito beze zbytku, nýbrž jen zčásti.³ A byť autor (či autoři) spisu nejspíše neměl přístup k nepublikovaným materiálům Aristotela a jeho školy a byl primárně odkázán na jeho spisy,

s. 26–27; Vogt 1999, s. 188–194; Sassi 2001, s. 35; Swain 2007a, s. 15; Boys-Stones 2007, s. 64–66, 74; Ferrini 2007, s. 7, 25; Vítek 2012, s. 21–23.

3 Autor *Fysiognómik* totiž nejen nevyužil všechny fysiognomonicky vyhlížející pasáže v autentických Aristotelových dílech, nýbrž občas jim i protičeří, viz k tomu Foerster 1888, s. 288–289 a 1893, II.256–271; Lloyd 1983, s. 24, pozn. 52; Barton 1994, s. 101 a 208, pozn. 49; Vogt 1999, s. 133–145; Sassi 2001, s. 42–46 a 72–73; Boys-Stones 2007, s. 44; Ferrini 2007, s. 26, pozn. 38 a s. 376–395; Vítek 2012, s. 17–19.

1 K důvodům vyřazení spisu ze souboru aristotelik viz např. Lloyd 1983, s. 24; Vogt 1999, s. 192–193; Ferrini 2007, s. 26 či Vítek 2012, s. 14–16.

2 Srov. k tomu podrobněji Foerster 1888, s. 294–302 a 1893, I.xixn.; Misener 1923, s. 2; Armstrong 1958, s. 52–53; André 1981,

lze se jen dohadovat, do jaké míry – či zda vůbec – peripatetická škola uchovávala nějaké texty, které se k tématu přímo či nepřímě vztahovaly.⁴

S tím těsně souvisí otázka, vypracoval-li sám Aristotelés nějakou soubornou a konzistentní fysiognomonickou teorii, jestliže fysiognomonicky působící úvahy a dílčí teze se v jeho pravých spisech poměrně hojně nalézají⁵ a jestliže známá úvaha z *Prvních analytik* naznačuje, že se o tuto nauku a možnost jejího provádění zajímal. Na první část této otázky odborníci téměř jistě právem odpovídají negativně, protože se v Aristotelových textech nedochovály žádné stopy po teorii, která by jednotlivé výpovědi na téma fysiognomoniky nějak propojovala. Přesto zůstává k prozkoumání, z jakých důvodů tak

Aristotelés neučinil a proč fysiognomonice nevěnoval samostatné pojednání nebo alespoň kapitolu v rámci nějakého spisu. Pokud se k tomuto kroku odhodlal pod Aristotelovým jménem autor *Fysiognomonik*, který ani zdaleka nedosahoval intelektuální a vědecké úrovně svého velkého vzoru, proč sám Aristotelés tuto možnost nevyužil a nevyvodil závěry, které se z některých jeho výroků takřka nabízejí?

Následující výklad tedy bude mít za cíl: 1) nabídnout vysvětlení, proč Aristotelés fysiognomoniku nerozpracoval v ucelený systém; 2) výběrově poukázat na některé „fysiognomonické“ prameny, které Aristotelés nebo autor *Fysiognomonik* znali nebo znát mohli;⁶ 3) prověřit, zda výroky dochované v Aristotelových spisech skutečně obsahují stěžejní teze a prvky fysiognomoniky a umožňují jejich sestavení do jedné koherentní nauky. Tyto cíle ovšem bude možné naplňovat jen různou měrou. Je velmi obtížné přesvědčivě prokázat, proč nějaký autor něco neudělal (ad 1). Před *Fysiognomonikami* není bezpečně doložena žádná komplexní fysiognomonická teorie, nýbrž jen množství dílčích tezí různých autorů, které se objevují také v pozdějších fysiognomonických spisech. Protože však není nikterak jisté, že tyto paralely byly ve fysiognomonické optice vždy nahlíženy i svými původními autory či zastánci, spokojují

4 Aristotelovi žáci, jak známo, na popud svého učitele shromažďovali materiál k různým tématům. Někteří z nich se zajímali o popis lidského charakteru a zčásti též o jeho souvislost se zevnějškem (srov. Aristoxenos, frg. 54a–b, Wehrli; Dikaiarchos, frg. 54, Wehrli; Hérakleides, FHG II.255, frg. 59; Démétrios z Faléru, frg. 166, Wehrli), jiní zkoumali charakter a inteligenci zvířat: např. Theofrastovi jsou přičítány spisy *O pohrdáníhodných zvířatech* a *O inteligenci a charakteru zvířat* (Diogenés Laërtios V.43 a 49) a teze, že zvířata jsou schopna rozumových soudů (Porfyrios, Abst. III.25: λογισμοί). Také pasáž z Cat. 8, 9b11–33 bývá občas považována za doklad, že se okruh nejstarších peripatetiků fysiognomonikou zabýval (Sassi 2001, s. 73–75). Bohužel jsou všechna tato data velmi kusá a nelze z nich nic jistějšího vyvodit (srov. Misener 1924, s. 107–109; Sassi 2001, s. 74–75; Ferrini 2007, s. 18; Vítek 2012, s. 18).

5 Soupis těchto pasáží uvádějí např. Boys-Stones 2007, s. 44 či Barton 1994, s. 208, pozn. 49.

6 Aristotelés ve svých studiích často stavěl na starších či soudobých předpokladech a koncepcích intelektuální i lidovější provenience (viz k tomu např. Lloyd 1983, s. 15, pozn. 21), ale v oblasti fysiognomoniky se tím doposud nikdo ve větší úplnosti nezabýval.

se vesměs s jejich stručnými výčty v poznámkách pod čarou a neusiluji o přesnější určení jejich vztahu k Aristotelovi a autorovi *Fysiognómonik* (ad 2). Vzhledem ke značné roztroušenosti a k různému kontextu fysiognómonicky vyhlížejších tezí v Aristotelově díle nebudu případ od případu pečlivě prověřovat, jsou-li *stricto sensu* fysiognómonické, nebo je-li v nich možné nalézt i nějaký jiný smysl;⁷ jejich fysiognómoničnost budu ve stopách autora *Fysiognómonik* a jeho pozdějších následovníků spíše předpokládat a na pozadí fysiognómonických spisů a teorií budu zvažovat jejich implikace a konstrukční potenciál (ad 3).

I. CHARAKTER A VZHLED

Základní pilíř celé antické fysiognómoniky tvořil předpoklad, že tělesné dispozice – neboli vzhled těla a jeho projevy – bezprostředně korespondují s dispozicemi psychickými a vnějškově je odrážejí, jak lze pozorovat zejména v okamžiku vzednutých afektů (např. hněvu nebo strachu).⁸ Tímto předpokladem podmiňoval existenci fysiognómoniky rovněž Aristotelés a také ho zčásti sdílel,⁹ poněvadž považoval duši za oživující formu těla¹⁰ a odmítal

připustit stavy duše, které by současně nebyly provázeny stavy těla.¹¹ Zároveň ho zajímaly neměnné rysy, s nimiž se člověk rodí a které v něm přetrvávají i v průběhu života.¹²

Podobně fysiognómové předpokládali, že všechny základní prvky charakteru a zevnějšku jsou nerozpojitelně provázány¹³ a že „přirozené“ (tj. vrozené) rysy vzhledu a charakteru nelze během života nijak změnit ani odstranit.¹⁴ Z téhož důvodu se je také snažili odlišit od pominutelných, a proto necharakterizujících rysů získaných, přechodných nebo předstíraných.¹⁵

forma uskutečňuje v látce (viz část III). Sorabji 1974, s. 73, 85 *et passim*; Lloyd 1983, s. 18; Boys-Stones 2007, s. 47–49 a 54; Patzig 2009, s. 253–254.

7 Srov. Vítek 2012, s. 18–19.

8 *Physiogn.* A1 (1), 805a1–8 a A1 (3), 805b1–10, B4 (35), 808b12–30. Barton 1994, s. 105; Popović 2007, s. 71 a 93.

9 *Anal. prior.* II.27, 70b7–b10. Srov. *Eth. Nic.* IV.14, 1128a10–12. Lloyd 1983, s. 22–23; Boys-Stones 2007, s. 47; Ferrini 2007, s. 27n.; Patzig 2009, s. 254–256.

10 *De an.* II.1, 412a19–22; srov. *De an.* I.4, 408b13–15, II.2, 413a22–25. Tuto provázanost psychických rysů s fyzickými zajišťuje už sám akt zplození, při němž se

11 *De an.* I.1, 403a6–10, I.4, 408b2–11, II.1, 412b5–6, b17–25, 413a6–7. V tomto ohledu Aristotelés navazoval na starší lékařskou a filosofickou tradici, která rovněž považovala tělo a duši za nedílný celek (Wehrli 1951, s. 48–54; Sassi 2001, s. 44). Ponechávám stranou, že tuto zásadu do značné míry porušuje na těle nezávislý a zčásti nadosobní intelekt (voûç), který přechkává smrt. Lloyd 1983, s. 18; Graesser 2000, s. 360–361; Boys-Stones 2007, s. 47–48; Patzig 2009, s. 254–259.

12 *Anal. prior.* II.27, 70b8–10. Srov. *Cat.* 8, 9b11–33. Sassi 2001, s. 73–75; Fortenbaugh 1971, s. 153.

13 *Physiogn.* A1 (5), 806a11–15, B4 (35), 808b12–14. Boys-Stones 2007, s. 54; Ferrini 2007, s. 21.

14 *Physiogn.* A1 (5), 806a7–8: „Jsou-li příznačné rysy setrvalé, pak i něco setrvalého označují.“ Adamantios, *Physiogn.* I.3: „Za takových okolností [tj. v případě emocí] se však nemění celý vzhled, protože tu jsou i příznačné rysy, které zůstávají nepohnuty.“

15 *Rysy získané: Physiogn.* A2 (6), 806a22–25; Adamantios, *Physiogn.* I.2. *Rysy přechodné a předstírané: Polemón, Physiogn.* (L) 49, I.256,7–9, Foerster; Adamantios, *Physiogn.* I.3–4; Anon. *Lat.* 11 a 132.

Symptomatickým rysům vzhledu říkali souborně σημειῶν (doslova: „znamení“ či „příznak“),¹⁶ čímž rozuměli příznačný rys vzhledu či charakteru, nebo přesněji dílčí spojitost mezi vzhledem a charakterem. Základní snahou antic- kých fysiognómů, již ilustruje zejména druhá část pseudoaristotelských *Fysiognómonik* (tzv. traktát B), bylo zjistit co nejvíce takovýchto příznačných rysů, vzájemně je porovnat a vyhmátnout ty nejdůležitější, poněvadž předpokládali jejich hodnotovou hierarchii.¹⁷ Příznačné rysy poskytoval například tvar a velikost čela, uší, obočí, pohyblivost a barva očí, stupeň a typ ochlupenosti, stavba chodidla, výška hlasu nebo způsob chůze.¹⁸ Všechny tyto rysy se vyskytují jako charakterologická kritéria rovněž ve spisech Aristotela,¹⁹ který byl ostatně i „otcem“ termínu σημειῶν ve výše uvedeném smyslu.²⁰

Srov. Gleason 1990, s. 407; Ferrini 2007, s. 35.

16 Vedle termínu σημειῶν fysiognómové v témže významu užívali i slovo τεκμήριον (srov. Foerster 1893, II, indices; Ferrini 2007, s. 28, pozn. 45), kdežto Aristotelés mezi oběma výrazy jasně rozlišoval (viz část VI).

17 *Physiogn.* A2 (10), 807a1–3; Adamantios, *Physiogn.* I.3; Anon. Lat. 11, II.17,8–12, Foerster. Barton 1994, s. 109; Vogt 1999, s. 149; Ferrini 2007, s. 36.

18 Viz např. *Physiogn.* A2 (7), 806a26–33, kde jsou tyto příznačné rysy vypočítány. Lloyd 1983, s. 23–24; Sassi 2001, s. 44–45.

19 *Hist. anim.* I.8, 491b12–14 (čelo), I.9, 491b14–18 (obočí) a 491b22–26 (koutky očí), I.10, 491b34–492a4 (barva očí) a 492a7–12 (pohyblivost a mrkavost očí), I.11, 492a32–b3 (tvar a velikost uší), I.15, 494a16–18 (vyklenutí chodidla); *De gen. anim.* IV.5, 774a36–b4 (míra ochlupenosti).

20 Srov. *Anal. prior.* II.27, 70b11–16. Lloyd 1983, s. 22–23, 25–26; Ferrini 2007, s. 27–28.

Podobně jako fysiognómové i Aristotelés rozlišoval mezi rysy vlastními (ἴδια), které specifikovaly určitý živočišný rod, a rysy společnými (κοινά), které sdílelo několik rodů. Ačkoli připouštěl, že společné rysy a vlastnosti mohou mít svou výpovědní hodnotu, jednoznačně preferoval rysy vlastní s tím, že možnost provádění fysiognómoniky stojí na zjištění vlastních rysů živočichů, kteří mají pouze jeden vlastní příznačný rys.²¹ Autor první části *Fysiognómonik* (tzv. traktátu A) tento názor či požadavek znal, ale měl zjevné potíže, aby se s ním vyrovnal.²² Souhlasil sice s tím, že jen několik málo živočichů má svoje vlastní příznačné rysy, a přistoupil i na Aristotelem navrženou možnost sylogistického odvozování jednoho příznačného rysu z druhého;²³ zpochybnil však: a) výpovědní hodnotu společných rysů; b) předpoklad, že každý živočich má jediný vlastní příznačný rys; c) dobrou rozlišitelnost rysů společných a vlastních.²⁴ Navzdory závažnosti těchto námitek nakonec fysiognómům doporučil zohlednit co největší počet živočišných druhů, které mají ve své povaze tutéž příznačnou vlastnost (např. odvahu) a žádnou jinou.²⁵

21 *Anal. prior.* II.27, 70b16–32. Lloyd 1983, s. 22–23; Boys-Stones 2007, s. 54, pozn. 86; Ferrini 2007, s. 34–36. Podrobněji viz část VI.

22 Vogt 1999, s. 130–132. Viz též část VI.

23 Srov. *Anal. prior.* II.27, 70b32–b38 a *Physiogn.* A2 (11), 807a3–11, B4 (38), 809a19–25 (v obou těchto pasážích je však uvedená možnost přijímána poněkud odlišně). Sassi 2001, s. 69–73.

24 *Physiogn.* A1 (4), 805b16–25. Srov. Vogt 1999, s. 122.

25 *Physiogn.* A1 (4), 806a5–7. To ostatně korespondovalo s Aristotelovou snahou

II. VROZENOST CHARAKTEROVÝCH VLASTNOSTÍ

Přesvědčení, že všichni živočichové – tedy i zvířata – mají určité vrozené charakterové vlastnosti, dával Aristotelés najevo opakovaně, zejména ve svých zoologických spisech:²⁶

Zvířata se odlišují také co do charakteru (κατὰ τὸ ἦθος), a to následujícími způsoby. Některá jsou totiž krotká, netečná a bez sklonů k odporu jako kráva; jiná jsou hněvivá, kladoucí odpor a nepoučitelná jako kanec; další jsou chytrá a bázlivá jako jelen a zajíc; ještě další jsou nízká a zrádná jako had; jiná jsou svobodomyslná, odvážná a šlechetná jako lev; jiná ušlechtilá, divoká a zrádná jako vlk ... další jsou šikovná a škodlivá jako liška; jiná jsou oduševnělá, přátelská a lísavá jako pes; ještě jiná jsou krotká a snadno ochočitelná jako slon; další skromná a bdělá jako husa; ještě další závistivá a milovná parády jako páv.

Tyto úvahy vycházely z určitých propozic Aristotelovy filosofie, které jsou pro pochopení jeho pozice klíčové. Aristotelés předpokládal, že na úrovni druhu určuje základní rysy fyzické (vzhled) i psychické (charakter) všech jeho zástupců forma, která je také podřizuje určitému účelu (viz část III). Potřebuje-li tedy lev k ukojení své příznačné

žravosti odvahy, pak lze odvalu považovat za jeho charakteristickou vlastnost a zároveň důsledek (a účel) formální příčiny lva.²⁷ A pokud byly zevnějšek i charakter živočicha podmíněny toutéž teleologicky působící formální příčinou, otevíralo to možnost spatřovat v prvcích vzhledu lva doklady či příznačné rysy jeho odvahy, které mu pomáhaly či dovolovaly být odvážným.²⁸

Ve svých zoologických spisech, které se zaměřovaly na rozdíly a podobnosti mezi zvířaty, se Aristotelés snažil stanovit hlavní rysy druhů, které zároveň hierarchizoval podle míry dokonalosti, s jakou byly naplňovány.²⁹ Toto pojetí, jež v lecčem navazovalo na starší lidovou víru, která projevovala silný sklon spojovat jednotlivé druhy zvířat s jednou příznačnou vlastností (např. lvy s odvahou a jeleny s bázlivostí),³⁰ poskytovalo fundament i snaze dohledávat u různých druhů zvířat charakterové vlastnosti, které byly spojovány

charakterizovat zvířata kumulací vzájemných rozdílů (viz k tomu Lloyd 1983, s. 18).

26 *Hist. anim.* I.1, 488b12–24. Lloyd 1983, s. 19; Sassi 2001, s. 116–117.

27 Boys-Stones 2007, s. 48. Srov. *Anal. prior.* II.27, 70b14–15. Ke lví žravosti srov. *Hist. anim.* VIII.5, 594b18–19; *Eth. Nic.* III.13, 1118a20–29.

28 Jak ukazuje Boys-Stones 2007, s. 48–49, jenž uvádí další odkazy.

29 Za nejdokonalejší považoval živoroďe savce, kteří mají největší podíl tepla, za nejméně dokonalé živočichy množící se pomocí larev, jimž přisuzoval největší chlad (*De gen. anim.* II.1, 732b28–733b16). Viz k tomu Lloyd 1983, s. 18–19.

30 Lloyd 1983, s. 10 a 24. Tak tomu bylo už u Homéra, jenž z tohoto důvodu přirovnával odvážné reky ke lvům (*Il.* V.161–164, X.485–488, XII.41–49 a 298–307, XVII.132–137, XX.164.175, XXIV.39–45; *Od.* VI.127–134) a bázlivce k jelenům (*Il.* I.225, XI.116–121, XIII.102, XXI.486, XXII.188–193; *Od.* VI.133). Fortenbaugh 1971, s. 147; Lloyd 1983, s. 14–15.

především s lidmi.³¹ Tento krok mohl Aristotelés učinit i proto, že zvířatům obecně přiznával emoce (podmíněné jejich schopností vnímat), a proto i určité mravní ctnosti, byť hlavně *per analogiam*.³²

Mravní ctnosti Aristotelés situoval jakožto dispozice duše do oblasti duše nerozumné, jíž disponovala i zvířata, ale jíž současně neupíral určitou (pasivní) účast na rozumové složce, kterou primárně spatřoval v receptivitě vůči rozumu.³³ Že by podobnost člověka zvířeti ve vzhledu mohla implikovat i podobnost charakterovou, nikde přímo nevyslovil,³⁴ ale v mnoha

pasážích vypovídal prostřednictvím zvířat o lidech a prostřednictvím lidí o zvířatech.³⁵ Zvířatům také opakovaně připisoval různé lidské vlastnosti a charakterové rysy (strach, nebojácnost, odvahu, soucit, žárlivost, smělost, přátelskost, velkomyslnost apod.)³⁶ tvrdě, že se u nich leckdy nacházejí v mnohem zřetelnější podobě než u lidí.³⁷ A protože tyto vlastnosti hodnotově hierarchizoval u lidí, neváhal takto hodnotit a hierarchizovat rovněž zvířata.³⁸ Ta, u nichž nacházel vlastnosti pozitivní, shledával šlechtnými a chvályhodnými (zejména lva),³⁹ kdežto ta,

31 *Hist. anim.* I.1, 487a11–12: „Živočichové se od sebe liší způsobem života, jednáním, mravy (τὰ ἦθη) a svými částmi.“ *Hist. anim.* IX.3, 610b20–22: „Charaktery zvířat (τὰ δ' ἦθη τῶν ζώων) se, jak bylo řečeno dříve, liší co do zbabělosti, mírnosti, odvahy, krotkosti, rozumnosti a hlouposti.“ Viz dále *Hist. anim.* VI.22, 575b30–31, VIII.1, 588a16–26, IX.1, 608a10–17, IX.3, 610b22–24. Fortenbaugh 1971, s. 151 *et passim*; Lloyd 1983, s. 19–20; Sassi 2001, s. 43–44, 75; Boys-Stones 2007, s. 49–50.

32 Srov. *Hist. anim.* VIII.1, 588a25–29: „Některé tyto vlastnosti se u člověka liší ve srovnání s mnoha zvířaty jen kvantitou (některé se totiž nacházejí více u člověka, kdežto jiné více u zvířat), kdežto jiné stupněm analogie.“ Viz k tomu zejména Fortenbaugh 1971, s. 138–140, 143–149 a 152–156, jenž toto pojetí vykládá jako platónské dědictví, k němuž se Aristotelés občas vracel, ať už úmyslně, anebo jen bezděky.

33 To platilo především pro člověka (*Eth. Nic.* I.13, 1102b13–1103a19), ale týkalo se to i zvířat (*Hist. anim.* VIII.1, 588a24–25). Graeser 2000, s. 334–335.

34 Srov. snad jen *De gen. anim.* IV.3, 769b18–20: „Proto posměváčci často připodobňují některé nevzhledné lidi [zvířatům], a to jedny ke koze vydechující oheň, jiné pak k trkající ovci.“ Sassi 2001, s. 78.

35 Sassi 2001, s. 44. V tomto ohledu Aristotelés navazoval na dlouhou tradici, viz Lloyd 1966, s. 184–185, 188; či Fortenbaugh 1971, s. 161, pozn. 20.

36 Seznam těchto vlastností podává s přesnými odkazy např. Fortenbaugh 1971, s. 153.

37 *Hist. anim.* VIII.1, 588a18–25: „U velké většiny ostatních živočichů se vyskytují stopy duševních rysů (τῶν περὶ τὴν ψυχὴν τρόπων), které jsou zřetelněji odlišeny než v případě lidí. Jako jsme mluvili o podobnostech v případě fyzických orgánů, tak se i u mnoha živočichů vyskytuje krotkost a divokost, mírnost a prudkost, statečnost a zbabělost, strach a důvěra, vysokomyslnost a všehoschopná nízkost a [jakási] rozumnost ve vztahu k myšlení (τῆς περὶ τὴν διάνοιαν συνέσεως).“ Fortenbaugh 1971, s. 153–155; Lloyd 1983, s. 25.

38 Viz např. *Hist. anim.* VI.29, 579a4–5: „Toto činí jelen proto, že je od přirozenosti chlípný a tupý“ (to téměř doslova opakuje *Physiogn.* B6 (61), 811b3–4). Viz dále *Hist. anim.* VIII.2, 591b1–2, VIII.4, 594a6–7, IX.5, 611a15–16, IX.10, 614b18–19, IX.17, 616b19–24, IX.46, 630b18–21; *De gen. anim.* III.2, 753a10–11. Fortenbaugh 1971, s. 152; Lloyd 1983, s. 19–20 a 28–29; Vogt 1999, s. 143; Sassi 2001, s. 43.

39 *Hist. anim.* I.1, 488b16–17: „Jiná zvířata jsou svobodomyslná, odvážná

u nichž shledal vlastnosti negativní, občas vinil ze záliby ve zle (například pardála).⁴⁰ Tak prý jsou bázlivá zvířata pro svůj strach schopná všeho zla a samice jsou obecně mnohem zlovolnější než samci.⁴¹ Odtud se zdá být už jen nepatrný krok ke ztotožnění pozitivního samčího typu se lvem a negativního samčího typu s pardálem, o něj se opíral autor *Fysiognómonik* a ostatní fysiognómové.⁴²

Aristotelés propojoval lva s odvahou a pantera se zbabělostí⁴³ a opakovaně zmiňoval tři čtyři hlavní páry charakterových vlastností zvířat,⁴⁴ mezi nimiž dominoval pár odvaha–zbabělost, po němž následovaly rozumnost–hloupost

a divokost–krotkost (či hrubost–mírnost). Sotva lze také považovat za pouhou shodu okolností, že Aristotelés pokládal člověka za nejodvážnějšího živočicha⁴⁵ a že seznam lidských charakterových typů ve *Fysiognómonikách* začíná třemi páry protikladů (tj. odvážným a zbabělcem, nadaným a hloupým a nestoudným a umírněným), které jsou očividně mnohem propracovanější než charakterové typy zbývající.⁴⁶

Také u Aristotela jsou tyto vlastnosti pro lidský charakter stěžejní. V *Etice Nikomachově* filosof zahájil svůj seznam lidských ctností párem odvaha–zbabělost, načež odvahu určil jako mravní dobro (καλόν), kdežto zbabělost jako mravní nedostatek (ἐλλειψίς), který vede k páchání násilných a nespravedlivých skutků (βίαια, ἀδικήματα).⁴⁷ Projevoval také sklon morálně či moralistně hodnotit lidi na základě jejich zevnějšku⁴⁸ předpokládaje, že určité příznačné rysy signalizují určitý charakterologický typ.⁴⁹ Byl rovněž přesvědčen, že některé

a šlechetná jako lev.“ Viz též *Hist. anim.* IX.44, 629b9–10.

40 *De part. anim.* III.5, 667a9–21: „Velká srdce mají ... pardál a téměř všechna zvířata, která jsou zjevně bázlivá a pro svůj strach i schopná všeho zla (κακοῦργα).“ Srov. *Hist. anim.* IX.1, 608a33–34, V.2, 540a10–13.

41 *Bázlivá zvířata: De part. anim.* III.5, 667a20–21. *Samice: Hist. anim.* IX.1, 608b1: „U všech ostatních druhů jsou samice měkčí a zlovolnější (μαλακώτερα καὶ κακοῦργότερα).“

42 *Physiogn.* B5 (41–42), 809b15–810a8; Loxos ap. Anon. Lat. 122; Polemón, *Physiogn.* 2, I.172,5–11, Foerster; Adamantios, *Physiogn.* II.2.

43 *Anal. prior.* II.27, 70b15; *Hist. anim.* I.1, 488b16–17, IX.44, 629b9–10.

44 *Hist. anim.* IX.1, 608a10–17: „Charaktery živočichů, kteří jsou slabší a žijí jen krátce, jsou pro naše vnímání méně zjevné než charaktery živočichů dlouhověkých. Ti se totiž zdají mít určitou přirozenou vlastnost, která odpovídá každému ze stavů duše, tj. přemýšlivosti a prostotě, odvaze a zbabělosti, mírnosti a hrubosti a ostatním takovým dispozicím.“ Viz též *Hist. anim.* VIII.29, 607a9–13, IX.44, 629b5–9; *De part. anim.* III.5, 667a9–21. Lloyd 1983, s. 19.

45 *De gen. anim.* V.3, 783b8–784a11 (odvaha se pojí s teplem). Lloyd 1983, s. 30.

46 Viz *Physiogn.* A3 (13–32), 807a31–808b21.

47 *Odvaha a zbabělost: Eth. Nic.* III.9–12, 1115a4–1117b22. *Zbabělost jako nedostatek: Eth. Nic.* III.9–11, 1104a20–26, 1106a18–20, 1108b11–1009a3, 1115b33–1116a3 aj. *Nesprávné skutky: Eth. Nic.* III.15, 1119a27–31, V.3, 1130a16–18 a 30, V.13, 1137a21–23, V.15, 1138a16–18. *Odvaha jako dobro: Eth. Nic.* III.10, 1115b21–24.

48 *Hist. anim.* I.15, 494a16–18 (lidé s plochým nohama jsou schopní všeho zla), IX.1, 608a21–b18 (určitý typ očních koutků signalizuje zlo a zkaženost).

49 *Eth. Nic.* IV.8, 1125a12–14: „Pohyb velkomyslného člověka se zdá být pomalý, hlas hluboký a řeč rozvážná.“ Viz též *Eth. Nic.* IV.7, 1123b6–8, VII.8, 1150b25–28, VII.15, 1154b11–13; srov. též *Probl.* IV.31,

prvky ve vzhledu či vnější anatomii vyznačují délku života nebo perceptivní a myšlenkové schopnosti.⁵⁰

Totéž platilo i pro anatomii vnitřní, zejména pro srdce a mozek, v jejichž rozměrech Aristotelés nacházel příčinu odvahy a zbabělosti na straně jedné (velké srdce generuje zbabělost, kdežto menší a střední odvalu) a jednu ze zásadních podmínek výkonnosti myšlení a vnímání na straně druhé (lidé mají větší mozek než zvířata).⁵¹ Tato víra se opírala o teorii, která chtěla vysvětlit, proč je člověk rozumnější než zvířata,⁵² a objasnit rozdíly mezi lidmi. Jako základní příčinu těchto rozdílů Aristotelés určil poměr tepla a chladu v krvi (nebo v případě bezkrvých živočichů v odpovídající vnitřní tekutině), které však nevnímal jako kvalitativně odlišné, ale jinak rovnocenné prvky, nýbrž teplo co do hodnoty kladl mnohem

výše než chlad.⁵³ Směs tepla a chladu v krvi či lymfě podle něho podmiňovala či ovlivňovala nejen stupeň vnímavosti a inteligence živočichů (mezi nimiž optimální střední pozici zaujímal člověk), ale také jejich základní povahové vlastnosti, tj. primárně odvalu a zbabělost, a to na základě poněkud sporné hypotézy, že odvaha je výsledkem působnosti tepla a strach výsledkem chladu.⁵⁴

879a34–b7. Fysiognómické rysy melancholiků zmiňuje už Pseudo-Hippokratés, *Epid.* II.5.1. Wehrli 1951, s. 50–51 a 54.

50 *Hist. anim.* I.15, 493b33–494a1 (ohyby na dlani); frg. 286, Rose = Plinius, *NH* XI.273–274 (kulatá ramena a velké uši); *De an.* II.9, 421a25–26 (tuhost a měkkost svalstva); srov. též *Probl.* X.49, 896a37–b4, XXXIV.10, 964a33–38. Vogt 1999, s. 136–137.

51 *Srdce*: *De part. anim.* III.5, 667a9–21 (srov. Polemón, *Physiogn.* I.5, I.110, 17–19, Foerster). *Mozek*: *De part. anim.* II.7, 653a27–30. Fortenbaugh 1971, s. 155–156; Lloyd 1964, s. 103–104 a 1983, s. 30, pozn. 85–86; Sassi 2001, s. 117–118.

52 *De gen. anim.* II.6, 744a26–30: „Příčinou toho, že u lidí se to stává mnohem více [než u jiných živočichů], je to, že mají vodnatější a větší mozek než oni. Tak je tomu proto, že teplo v [lidském] srdci je čistší. A protože lidský rozum ukazuje rovněž dobrou směs, je člověk ze všech živočichů nejrozsudnější.“ Srov. *De gen. anim.* II.6, 743b25–30. Sassi 2001, s. 118.

53 *De cael.* II.3, 286a25–26: „Danost je lepší než zbavenost, jako je například teplo lepší než chlad.“ Viz též *Met.* XII.4, 1070b11–12; *De gen. et corr.* I.3, 318b16–17. Antagonicky polarizovaný pár teplo–chlad byl ve vztahu se skladbou a povahou člověka znám už před Aristotelem, srov. např. Parmenidés, *DK A 46*, a zejména Pseudo-Hippokratés, *De victu* I.7 a I.35. Wehrli 1951, s. 51–53; Lloyd 1964, s. 104.

54 *De part. anim.* II.4, 650b22–651a4: „Čím jemnější a čistší je [vnitřní tekutina], tím snáze působí na vnímání. Proto jsou také někteří bezkrví živočichové co do duše chápavější než někteří tvorové s krví, jako tomu je, jak již bylo řečeno, v případě včely, rodu mravenců či jiných takových živočichů. Pokud je však vody [ve vnitřním oběhu] příliš mnoho, jsou živočichové bázlivější, neboť strach ochlazuje. U těch, kteří mají takovouto [vodnatou] směs v srdci, je tak ražena cesta této emoci, poněvadž voda díky chladu houstne. Obecně řečeno, z tohoto důvodu jsou také i jiní bezkrví živočichové bázlivější než ti s krví, ve strachu se přestávají hýbat, uvolňují své výměty a někteří mění i barvu. Naproti tomu živočichové, kteří mají velmi hustá a početná vlákna [v krvi], jsou co do přirozenosti zemitější, mají hněvivý charakter a upadají kvůli hněvu do stavů mimo sebe. Hněv totiž způsobuje teplo. Když se živočichové oteplí, vydávají jejich pevné části více tepla než tekutiny. Vlákna jsou pevná a zemitá, takže se stávají v krvi ohnivá a způsobují v případě vášni vzrůstání. Proto jsou také býci a kanci cholericí a dostávají se do stavů mimo sebe. Jejich krev je totiž vláknitější a v případě býka houstne nejrychleji ze všech živočichů.“

V těchto úvahách, které byly možná rozvíjeny už před Aristotelem⁵⁵ a které našly přímý ohlas ve *Fysiognómonikách*,⁵⁶ athénský filosof zašel ještě dále, a sice k předpokladu, že poměr chladu a tepla zakládá a současně i vysvětluje převahu, již má ve vnímavosti, rozumnosti a odvaze mužské pohlaví nad pohlavím ženským.⁵⁷

Čím je krev hustší a teplejší, tím více přispívá síle, zatímco její větší jemnost a chlad přispívají k větší vnímavosti a inteligenci. Tentýž rozdíl vykazují i tekutiny krvi podobné. Proto jsou také včely a jiní takoví živočichové co do přirozenosti rozumnější než mnozí jiní tvorové s krví a mezi živočichy s krví jsou rozumnější než ti, kteří mají chladnou a jemnou krev. Nejlepší jsou ti, jejichž krev je teplá, jemná a čistá. Ti jsou zároveň dobře nadáni k odvaze a inteligenci. Proto také tímto rozdílem vynikají horní části nad částmi nižšími, stejně jako samec nad samicí a pravé části těla nad levými.

Srov. též *Hist. anim.* III.19, 521a3–5; *Probl.* X.60, 898a4–8, XXX.1, 954b33–36. Lloyd 1983, s. 22; Sassi 2001, s. 116–118, 122.

55 Srov. Loxos ap. Anon. *Lat.* 2, II.4,4–9, Foerster. Bohužel není jasné, žil-li Loxos před Aristotelem, nebo až po něm, viz k tomu Misener 1923, s. 3–22; André 1981, s. 25; Boys-Stones 2007, s. 59–64; Swain 2007a, s. 15.

56 *Physiogn.* B6 (72), 813b7–35.

57 *De part. anim.* II.2, 648a2–13. Srov. též *De gen. anim.* IV.2, 767a8–13; *Hist. anim.* VIII.29, 607a9–13; a obecně *De long. et brev. vit.* 5, 466b14–15 (samec je teplejší než samice). Lloyd 1964, s. 103–104 a 1983, s. 22 a 26; Fortenbaugh 1971, s. 155–156; Sassi 2001, s. 118–119.

III. SAMČÍ A SAMIČÍ TYP

Fysiognómové všechny živočichy dělili na dva základní typy, a sice samčí (mužský) a samičí (ženský), které se od sebe odlišovaly vzhledem, charakterem i morálností,⁵⁸ a to v jasný neprospěch typu samičího.⁵⁹ Ačkoli fysiognómové zdůrazňovali vědeckou neutralitu obou typů a jejich netotožnost s muži a ženami, nemůže být pochyb, že jako hlavní předloha jim posloužil vyhraněně polarizovaný vztah muž–žena.⁶⁰ Tzv. samčí typ shrnoval soubor kladných charakterových rysů a fysiognómy pozitivně vnímaných prvků vzhledu, kdežto samičí typ pravý opak.

Ponechme stranou, že negativní protipól samčího typu, který normoval, jak by měl vypadat řádný muž, netvořila žena, nýbrž zženštilec (fysiognómonika si žen nevěšmala a jejich podřadnost považovala za tak evidentní, že ji nebylo třeba prokázat),⁶¹ a zaměřme se na to, z jaké půdy tyto teze vyrostly. Byl to totiž Aristotelés, kdo tvrdil, že samice a ženy jsou oproti samcům téměř ve všech ohledech horší, tj. bázlivé, změkčilé, úkladné, zlovolné a neochotné v případě nouze pomoci.⁶²

58 Viz např. *Physiogn.* B5 (39–41), 809a26–810a8; srov. též *Anon. Lat.* 3.

59 *Physiogn.* B5 (40), 809b4–13; Polemón, *Physiogn.* 2, II.194,4–16, Foerster; Adantios, *Physiogn.* II.2; *Anon. Lat.* 5–6. André 1981, s. 17–19; Gleason 1990, s. 390n.; Vogt 1999, s. 154–157.

60 Totéž prozrazuje i občasné terminologické zaměňování samic ženami (θηλυς – γυνή; *femina* – *mulier*), viz Foerster 1893, II, indices, s. v. θηλυς, γυνή, *femina*, *mulier*. André 1981, s. 18; Vogt 1999, s. 154.

61 Srov. k tomu např. Schmolders 2007, s. 39.

62 *Hist. anim.* IX.1, 608a21–b18. Foerster 1893, II.265–266; Misener 1923, s. 18–19; Vogt 1999, s. 158; Sassi 2001, s. 44.

Ve všech rodech, v nichž se vyskytují samice a samec, příroda podobně odlišila charakteristiku samic oproti samcům. Nejvíce patrné je to v případě lidí, větších zvířat a vejcorodých čtvernožců, poněvadž u nich je charakter samic měkčí, rychleji zkrutitelný, přístupnější péči a učenlivější ... Všechny samice jsou méně odvážné než samci, tedy s výjimkou pardála a medvěda, jejichž samice se zdá být srdnatější. U všech ostatních druhů jsou samice měkčí, zlovolnější, méně prosté, impulsivnější a starostlivější o výživu mláďat, naopak samci jsou odvážnější, divočejší, prostší a méně úkladní. Stopy těchto charakteristik jsou, jak bylo řečeno, více či méně zjevné u živočichů charakterově rozvinutějších, a zejména u člověka ... Proto je žena více přístupná dojmům a plačtivější než muž, závistivější, hádavější, milovnější zla a útočnější. Kromě toho je více náchylná k malomyslnosti a snáze pozbývá naděje než muž, je rovněž nestoudnější, prolhanější, klamavější a vybavená lepší pamětí. Je také méně spavá, váhavější, ale obecně hůře pohnutelná k činu; konečně vyžaduje méně potravy než muž. Jak bylo již řečeno, samec je odvážnější než samice a rovněž ochotnější pomoci ... Zatímco samec samici pomůže, samice uteče, je-li samec napaden.

Aristotelés dal rovněž k dispozici určitý vzhledový vzor, jak samice (ženy) vyhlížejí nebo by vyhlížet měly. Někdy jsou jeho popisy poměrně neutrální,⁶³ ale

63 *Hist. anim.* IV.11, 538b7–12. Srov. *Physiogn.* B5 (40), 809a4–14.

občas se mu do nich vkrádají hodnotové soudy, podobně jako v případě zvířat. Tak na jednom místě nezaujatě líčí vyšší a ostřejší posazení samičího (ženského) hlasu, ale v jiné pasáži už hlubší hlas samců (mužů) hodnotí jako vznešenější, protože hlubší tón je přece lepší než tón vyšší.⁶⁴ Ještě vyhroceněji zní tvrzení, že samice není než zmrzačený samec a že ženskost není než typ zmrzačenosti, ježto samice jsou – jak tvrdili někteří autoři již dříve – svou přirozeností chladnější a vlhčí než samci.⁶⁵

Výše zmiňovaný vliv směsi tepla a chladu (a samozřejmě i sucha a vlhka) na lidské myšlení a charakter nezakládal zajisté jedinou příčinu, která ženy a samice stavěla do podřízené role. Aristotelés tento předpoklad opíral primárně o spojení samce s formální a finální příčinou a samice s příčinou látkovou.⁶⁶ Zárodek podle něj získává

64 *Neutrální popis: Hist. anim.* IV.11, 538b12–15. *Hodnotící popis: De gen. anim.* V.7, 786b35–781a1. Srov. též *Probl.* XI.16, 900b15–27, XI.34, 903a26–37, XII.62, 906a4–20; *De aud.* 903b20–21.

65 *De gen. anim.* II.3, 737a28–27: „Samice není než zmrzačený samec a stejně tak menstruační tekutina není než semeno, jen není tak čistá.“ *De gen. anim.* IV.6, 775a14–16: „Samice jsou svou přirozeností slabší a chladnější, a proto je třeba přirozenou ženskost pokládat za zmrzačenost.“ Viz dále *De gen. anim.* IV.2, 766b31–33; *Probl.* IV.25, 879a33–34, X.8, 891b21–23. Názor, že jsou samice svou přirozeností chladnější a vlhčí než samci, zastávali např. Pseudo-Hippokratés, *De victu* I.34 a *De nat. puer.* 15/4; či Empedoklés, *DK* 31 B 65, A 81 (viz též *De part. anim.* II.2, 648a29–31). Lloyd 1964, s. 102–104; Sassi 2001, s. 84–87, 95.

66 *De gen. anim.* I.20, 729a9–11, IV.1, 766b15–16; srov. *Phys.* II.3, 194b30–32; *Met.* VIII.4, 1044a32–35.

formu, bytnost (οὐσία) a duši ze samčího semene, zatímco samice poskytuje prostřednictvím menstruační krve pouze látku a tělo.⁶⁷ Kdyby však individuální rysy zárodku formovala pouze forma, jejímž nositelem je otec, musela by se všechna mláďata na úrovni druhu silně podobat sobě navzájem a na úrovni jedince otci, což odporuje skutečnosti. Proto Aristotelés zavedl jako příčiny individuálních rysů jedince princip pohybu (spojovaný s otcem)⁶⁸ a již zmiňovanou látku (spojovanou s matkou).⁶⁹ Otec přenáší a uskutečňuje (druhovou) formu, ale protože je nejen příslušníkem druhu člověk, ale též určitou individualitou, přenáší na zárodek i své specifické individuální rysy – podobně jako matka, ale jiným způsobem. Ačkoli o výsledné psychofyzické podobě potomka rozhoduje převaha složek otce

nebo matky,⁷⁰ nečiní je to v žádném případě rovnocennými. Aristotelés ponechal hlavní vliv a aktivitu na straně samce, ježto je podle něj nositelem a aktivním uskutečňovatelem zrodu a jen kvůli jeho selhání (tj. slabosti semene) může dojít k převládnutí vlivu a podoby samice.⁷¹ Samice (žena) proto měla zůstat pasivní a poddávat se kreativní aktivitě samce (muže) tak, jako se dřevo poddává působnosti tesaře.⁷² Zde tkví jeden z kořenů tvrzení, že ženy jsou ve většině ohledů charakterově i vzhledově horší než muži, a proto je jejich údem muže poslouchat a nechat se jimi vést.⁷³ Aristotelés sice ženám a samicím

67 *Forma: De gen. anim.* I.20, 729a9–11, IV.1, 766b12–16; srov. též *Met.* XII.6, 1071b28–29. *Duše a bytnost: De gen. anim.* II.4, 738b25–27, II.3, 737a29–32. *Látka a tělo: De gen. anim.* IV.1, 766b12–16, I.20, 729a9–11. Názor, že vše podstatné zárodku dodává otec, zastávali už Aischylos, *Eum.* 658–666; Anaxagorás, *DK* 59 A 107; Diogenés z Apollónie, *DK* 64 A 27; Hippón, *DK* 38 A 13; a Empedoklés u Filopona/Michaéla z Efesu, *in De gen. anim.* 27,4–12, Hayduck. Sassi 2001, s. 86, 90–91, 93–95; Boys-Stones 2007, s. 48–49, 52.

68 *De gen. anim.* I.20, 729a9–11 a IV.1, 766b12–16.

69 *De gen. anim.* V.1, 778a30–35: Jako je oko výsledkem finální příčiny čili účelu, ale jeho modrá barva nikoli (nejedná-li se o rys vlastní celému druhu), tak nelze hledat příčiny individuality jedince v jeho bytnosti (οὐσία), „nýbrž v látce [tj. matce] a hybném principu [tj. otci] za předpokladu, že vznikají nutně“. Viz též *Met.* VII.8, 1034a5–8, X.9, 1058a36–b3. Vogt 1999, s. 125, pozn. 46.

70 Viz k tomu podrobně *De gen. anim.* IV.3, 767a36–768b36. Srov. též Pseudo-Hippokratés, *De semine* 6; a Hippón, *DK* 38 A 13–A 14. Sassi 2001, s. 86–87; Boys-Stones 2007, s. 49–50.

71 *De gen. anim.* IV.3, 767b20–23, 768a34–b1. Proto také skutečnost, že se „zárodek stane holčičkou, a ne chlapečkem“, není než typ jeho zmrzačenosti (*De gen. anim.* IV.3, 767b6–8). Sassi 2001, s. 93–96; Boys-Stones 2007, s. 51–53.

72 *De gen. anim.* I.22, 730b9–31. Vzhledem k předpokladu, že slabost tesaře či přílišná vzdorovitost dřeva vedou jen k nepodarkům, Aristotelés neváhal na jiném místě výslovně podotknout, že v přirozenosti věcí je, že „ženy při sexu aktivně nesouloží, nýbrž jsou souloženy“ (*Eth. Nic.* VII.6, 1148b32–33). Srov. Boys-Stones 2007, s. 52.

73 *Pol.* I.5, 1254b13–15: „Mužské pohlaví se krom toho má k ženskému pohlaví tak, že je přirozeně lepší, kdežto ženské pohlaví horší, takže to první vládne a to druhé poslouchá. A týmž způsobem tomu nutně je u všech lidí.“ Viz dále *Pol.* I.12, 1259a38–b10, II.9, 1269b13–19. Na obecnější rovině tuto zásadu formuluje *Met.* XII.10, 1075a22–25, na biologické (vzhledové i charakterové) *Hist. anim.* IV.11, 538b2–3 (u všech druhů živočichů mají samci čelní a horní části těla lepší/krásnější, silnější a vybavenější než

neupíral určité ctnosti, ale předpokládal jejich nižší jakost, odlišnou orientaci a omezenou možnost je udržovat a rozvíjet.⁷⁴ Jako hlavní důvod uváděl, že ženy oproti mužům nemají dostatečně vyvinutý rozum, což je přirodobňovalo dětem a otrokům.⁷⁵ Takto negativní postoj k ženám Aristotelés nezaujímal sám,⁷⁶ ale v pokusech o jeho „vědecké“ ospravedlnění a racionální zakotvení patřil určitě k nejhrořlivějším a nejdůslednějším.⁷⁷

IV. IDEÁL STŘEDU

Jestliže samičí typ vyznačoval jakýsi negativní vzor, jemuž se je třeba co nejvíce

vyhýbat, zatímco samčí typ pozitivní, jemuž bylo žádoucí se co nejvíce přiblížit, je nasnadě, že fyziognómové nepokládali za optimální střední polohu mezi nimi ani o ni neusilovali.⁷⁸ Samičí typ byl natolik negativní, že neměl, čím by k případnému středu přispěl, zatímco typ samčí zaujímal natolik výsostnou pozici, že z ní fyziognómové nebyli ochotni slevovat a pozitivně akceptovat něco, co se od něj odklánělo opačným směrem.⁷⁹ I když bylo určování středu ve fyziognomonice nezřídka prováděno nedůsledně, mechanicky a vnějškově, vymezovalo pouze rysy pozitivního maskulinního typu.⁸⁰ Těžko ovšem říci, nakolik se v tom fyziognómové inspirovali u Aristotela. Ten sice rozlišoval pozitivní vzor samce a negativní vzor samice (viz část III), ale svou morální nauku o to neopíral: každou ctnost totiž pojímal jako přibližný střed mezi dvěma krajními a špatnými vlastnostmi či stavy (viz níže), nikoli jako střed mezi pozitivním a negativním pólem. Na druhé straně se v Aristotelově díle

samice) a IX.1, 608a33–34 (u všech druhů zvířat jsou samice bázlivější než samci). Sassi 2001, s. 11, 95–96.

74 Pol. I.13, 1260a12–23: Ženy mravní ctnosti mají, ale jen v míře odpovídající jejich (nižšímu) stavu a životnímu úkolu (viz též Pol. III.4, 1277b19–25). Srov. k tomu Wehrli 1951, s. 45–46, podle něhož zde Aristotelés navazoval na gorgiovskou etiku, která rovněž vymezovala různě odstupňované ἀρεταί pro ženy, děti a otroky (Platón, Men. 71e–72a; srov. též Pol. I.13, 1260a27–36).

75 Pol. I.13, 1260a12–17: „Otrok totiž nemá vůbec schopnost uvažovat, kdežto žena ji sice má, ale nedostatečnou, podobně jako dítě, které ji má, ale nedokonalou. Musíme proto usoudit, že podobně je tomu nutně i v případě mravních ctností, totiž že účast na této schopnosti sice mají všichni, ale nikoli týmž způsobem, nýbrž každý jen tolik, kolik je třeba pro jeho úkol.“ Viz podobně Eth. Nic. VI.15, 1144b8–9; Pol. I.2, 1252a34–b6; Poet. II.15, 1454a20–22; srov. též Pol. V.11, 1313b32–34. Sassi 2001, s. 112.

76 Stačí poukázat např. na jeho učitele Platóna, Resp. 455c; Leg. 781a–b; Tim. 69e–91e; Men. 71e; Apol. 34e–35c. Podrobněji mapují názory antických mužů na ženy např. Dover 1974, s. 99–102 a Sassi 2001, s. 1–11, 21–22 et passim.

77 Viz k tomu v širším kontextu Lloyd 1983, s. 25–26 či Sassi 2001, s. 11–13.

78 Jakési pokusy o integraci pozitivních vlastností a rysů samic do celkového ideálu jsou sice doloženy, ale jen velmi ojediněle a náznakově (srov. Anon. Lat. 10, II.16,5–7, Foerster; Physiogn. B5 (41), 809b31). Schmidt 1941, s. 1073.

79 Schmidt 1941, s. 1072–1073; Megow 1963, s. 219; Evans 1969, s. 24; Sassi 2001, s. 48–50; Gleason 1990, s. 391–392.

80 Fyziognómové to explicitně nepřiznávají, ale z občasných zmínek to jasně vyplývá, viz např. Anon. Lat. 16, II.26,1–3, 7–9 a 27,6–9, Foerster. Rovněž maskulinní rysy, které provázely figury středu a uměřenosti (viz např. Physiogn. A3 (19), 808a2–3), téměř bez výjimky odkazovaly na nějakou pozitivní vlastnost (viz např. Anon. Lat. 21, 33, 57, 90; Adamantios, Physiogn. II.44). Ferrini 2007, s. 37.

stopově objevují pokusy hodnotit lidský vzhled na základě jeho vztaženosti ke středu, poněvadž střední velikost různých částí zevnějšku a střední rozsah pohybu tu a tam zjevně ztotožňoval s optimem.⁸¹

Figuru středu fysiognómové využívali ještě jedním způsobem, a to při dokazování vzhledové a charakterové podřadnosti barbarských národů – nebo jinými slovy: všech ne-Řeků, kteří ke své smůle žili na severu nebo na jihu (případně na východě nebo na západě), a stávali se proto buď příliš troudalými, nebo naopak nadmíru bázlivými.⁸² Tato koncepce se opírala o několik předpokladů a prekonceptů, jimiž se zde není třeba podrobněji zabývat. Zmínku nicméně zasluhuje mytický založené přesvědčení, že Řekové žijí v optimálním středu světa,⁸³

tj. mezi severem a jihem a východem a západem, které v nějakém ohledu představovaly extrémy a způsobovaly vzhledové i charakterové defekty. Intelektuálové klasické doby tuto víru „vědecky“ odůvodňovali tím, že vzhled a charakter člověka (či případně mužů a žen)⁸⁴ zásadně poznamenává prostředí a klima, v němž žije, v čemž hrály klíčovou roli opět chlad a teplo⁸⁵ (a samozřejmě i předpoklad, že příslušníky téhož národa spojuje velmi podobný charakter a vzhled)⁸⁶. Mezi těmito teoretiky nechyběl ani Aristotelés:⁸⁷

neomezovala se tedy jen na Řeky a anti-ku. Sassi 2001, s. 26, 29, 102.

- 81 *Hist. anim.* I.10, 492a7–12: „Některé oči jsou velké, jiné malé a střední. Střední jsou nejlepší. Oči také někdy vyčnívají ven, jindy jsou vpadlé nebo zaujímají střední pozici. Vpadlé oči jsou u každého živočicha ty nejostřejší vidící, avšak oči ve střední pozici jsou znamením nejlepší povahy. Oči jsou dále náchylné k mrkání, netečné vůči mrkání a ve středním postavení mezi těmito extrémy. Středně mrkající oči jsou znamením nejlepší povahy, zatímco oči mrkavé indikují nestoudnost a oči netečné nerozhodnost.“ Viz podobně *Hist. anim.* I.11, 492a33–b3 (uši střední velikosti jsou znamením nejlepší povahy). Střed hledal Aristotelés i ve funkci a skladbě jednotlivých částí těla (např. oka), viz např. *De gen. anim.* V.1, 779b23–28, 780b22–29.
- 82 *Physiogn.* A2 (9), 806b3–18; Polemón, *Physiogn.* 34, I.240,20–24, Foerster; Adamantios, *Physiogn.* II.31–33. Sassi 2001, s. 133.
- 83 Pindaros, *Pyth.* IV.6 a 74; Platón, *Resp.* 427c; Pausaniás X.16.3. Tuto víru sdílely i mnohé jiné národy a epochy,

- 84 Např. Empedoklés přišel s tezí, že ženy jsou bledší a méně zdatné a ochlupené než muži proto, že původně „vznikly“ v chladnějších částech země (tj. na severu), kdežto muži či samci se prvně objevili na teplejším jihu (*DK* 31 B 67, A 81). Sassi 2001, s. 86.
- 85 Viz zejména Pseudo-Hippokratés, *De aër. aq. loc.* 5–6, 12–13, 15–16 a 23–24; Hérodotos I.142, I.149, III.106, IX.122; Platón, *Tim.* 24c–d, *Crit.* 111e, *Leg.* 747d–e. Další odkazy uvádějí Schmidt 1941, s. 1069; Wehrli 1951, s. 42, 55; Evans 1969, s. 19–20; Dover 1974, s. 86–87; André 1981, s. 141, pozn. 4; Vogt 1999, s. 113 či Sassi 2001, s. 19–33, 104–114, podle níž tyto rigidně kauzální vztahy, které ukazovaly severní národy jako odvážné, ale stupidní, kdežto národy jižní jako chytré, ale zbabělé (s. 118), ovládal „resolute determinism“ (s. 109).
- 86 Viz k tomu např. Pseudo-Hippokratés, *De aër. aq. loc.* 15, 16, 18, 19. Sassi 2001, s. 110–111.
- 87 *Pol.* VII.7, 1327b23–30; viz podobně *De gen. anim.* V.3, 782b31–36. Srov. též *Probl.* XIV.1, 909a13–17, XIV.8, 909b9–24, XIV.15, 910a26–37; Pseudo-Hippokratés, *De aër. aq. loc.* 16; a spíše kriticky Platón, *Resp.* 435e–436a. Wehrli 1951, s. 42–43; Sassi 2001, s. 108, 112–115, 124.

Národy, které obývají chladné kraje a žijí v Evropě, jsou sice plné zmužilosti (θυμω), ale jsou méně nadány rozvažovací schopností (διανοίας) a uměleckou dovedností; proto si více uchovávají svobodu, nejsou však schopni žít v obci a ovládat sousedy. Národy v Asii jsou co do duše nadány rozvažovací schopností i uměleckou dovedností, ale postrádají zmužilost, a proto jsou udržovány v poddanství a otroctví. Naproti tomu národ Řeků, který obývá prostor mezi nimi, má účast [na přednostech] obou.

Z této etnické či klimatické vychýlenosti od optimálního středu, která v biologických spisech členila i svět zvířat,⁸⁸ Aristotelés odvodil, že neřecké národy postrádají buď rozumové schopnosti a náležité sebeovládání, tedy nezbytné podmínky mravních ctností (Seveřané), anebo odvalu a svobodomyšlnost (Asiaté a Afričané), a jsou proto od přirozenosti otročtější povahy než Řekové.⁸⁹ Nejsou si tedy schopny samy vládnout a měly by být od přirozenosti lepším a vybavenějším národem podrobeny a ovládnuty, podobně jako jsou ženy ovládány muži.⁹⁰ Aristotelés byl

sice i v tomto případě jedním z mnoha vzdělavců klasické doby, kteří verbálně útočili na barbary a poukazovali na jejich zženštilost a rozumovou a charakterovou podřadnost,⁹¹ ale jen málokdo v tom jako on spatřoval více věc špatné přirozenosti (φύσις) než špatných zvyků (νόμος)⁹² a byl natolik „důsledný“, aby charakterově a intelektuálně inferiorními bytostmi činil i otroky⁹³ (kteří byli v jeho době získávání podstatnou měrou z řad barbarů a kteří byli charakterově i vzhledově inferiorizováni),⁹⁴

vládnout, poněvadž barbar a otrok jsou svou přirozeností totéž.“ Viz též Pol. I.5, 1254b13–1255a2. Sassi 2001, s. 12–13, 119–120.

91 Srov. např. Xenofón, *Hell.* III.14–19; Aischinés, *De fals. leg.* (Or. II) 184; Eurípidés, *Bacch.* 484, *Andr.* 173–176, *Hec.* 328–331, *Iph. Aul.* 1400–1401; Aristofanés, *Nub.* 492, *Acharn.* 77–78; Ísokratés, *Philipp.* (Or. V), 16, 124, 137 a 139, *Antidos.* (Or. XV) 293; Platón, *Resp.* 435e–436a. Dover 1974, s. 85–86.

92 Např. Pentheovo tvrzení, že barbaři „jsou na tom s rozumem hůře než Řekové“, Eurípidův Dionýsos vyvrací s tím, že mají jen „jiné zvyky“ (*Bacch.* 484–485). Existovali však i autoři, kteří poukazovali na měkké a křehké lebky a defektní kosti barbarů (Hérodotos III.12 a IX.83), majíce tak téměř jistě na mysli jejich vrozenou fyzickou inferioritu. Dover 1974, s. 86; Sassi 2001, s. 21–22, 24, 109.

93 Ani v tomto ohledu nebyl Aristotelés první, viz např. Theognis 535–536. Srov. k tomu obecněji např. Schlaifer, R. (1960). „Greek Theories of Slavery from Homer to Aristotle“. In: M. I. Finley (ed.), *Slavery in Classical Antiquity: Views and Controversies*. Cambridge, s. 93–132; Dover 1974, s. 112–116, 283–288; Sassi 2001, s. 12–16.

94 Od 5. stol. př. n. l. byli otroci (jimž se říkávalo παῖς, stejně jako dětem) cizího původu velmi často zobrazováni jako nevzhlední, nemužní a chlapečtí, viz např. známý bajkař Aisópos, který prý měl shrbená záda, vystouplé břicho,

88 *Hist. anim.* VIII.29, 607a9–13; *De gen. anim.* IV.2, 766b34–35, 767a8–13 a 28–35, V.3, 783a12–18. Sassi 2001, s. 115.

89 Pol. III.14, 1285a19–22: „Barbaři jsou svou povahou od přirozenosti otročtější než Řekové a ti asijské jsou otročtější než evropští a snášejí despotickou vládu bez reptání.“ Viz též *Eth. Nic.* VII.6, 1149a8–12 a 1148b21–24. Guthrie 1981, s. 36.

90 Pol. I.2, 1252b6–9: „Barbaři od přirozenosti postrádají vládnoucí vlohy, a proto je jejich společenství společenstvím otroka a otrokyně. Proto také básníci říkají, že „Řekům sluší nad barbary

a připodobňoval je proto k podobně postiženým ženám (viz výše).

Aristotelův postoj ke středu (μέσων, μεσότης) obsahoval ještě jeden rozměr, který – jak už bylo řečeno – tak docela neharmonuje ani s výše uvedenými postoji k ženám a barbarům, ani s fyziognomonickou naukou. Ve svých morálních spisech filosof ctnost (ἀρετή) definoval jako „směřování ke středu coby svému cíli“.⁹⁵ Tuto ctnost, již utvářejí rozum, volní úsilí a zvyk,⁹⁶ by měl každý vzhledem ke svým možnostem vědomě a systematicky nalézat poblíž středu mezi dvěma protikladnými vlastnostmi či stavy, negativně pojímanými jako extrémy (tj. jako přebytek nebo nedostatek).⁹⁷ Předmětem etiky může být

velkou špičatou hlavu, rozplácly nos, tmavou kůži, pajdavou chůzi, krátký krk, vybočená kolena, špatně artikulovanou mluvu a zvířecí rysy (*Vita Aesopi* W a G 1; *Vita Aesopi* Acc., s. 227,18–228,7, Eberhardt; Filostratos, *Imag.* I.3). Viz k tomu např. Lissarrague 2000, s. 135–136 či obecněji Sassi 2001, s. 13.

95 *Eth. Nic.* II.5, 1106b14–16; srov. II.4, 1106a3–4. Wolf 1995, s. 83–88; Sassi 2001, s. 46, 115.

96 *Eth. Nic.* II.1, 1103a14–26, VI.10, 1143a7–9, VI.12, 1144b1–17. Guthrie 1981, s. 353–355; Wolf 1995, s. 91; Graeser 2000, s. 331–332, 336–337.

97 *Eth. Nic.* II.6, 1106b36–1107a6: „Ctnost je tedy vědomě volený stav, který se vůči nám nachází ve středu a který je vymezen úsudkem tak, jak by to určil rozumný člověk. Tento střed se nalézá mezi dvěma zly, která představují nadbytek a nedostatek ... Ctnost vyhledává a volí střed.“ Srov. též *Eth. Nic.* II.2, 1104a25–27, II.5, 1106a29–b7, VI.1, 1138b18–22, VII.11, 1151b28–30; *Magn. mor.* I.5, 1185b13–16, I.8, 1186a29–32, I.9, 1186b5–14. Wehrli 1951, s. 39–41; Armstrong 1958, s. 55–56; Guthrie 1981, s. 353–355; Wolf 1995, s. 90; Sassi 2001, s. 45–46. Přesnější vymezení Aristotelova pojetí a zdůvodnění

jen člověk, protože zvířata postrádají předvídavost, rozum a kognici podmíněné emoce, a proto i morální ctnosti a volbu mezi nimi.⁹⁸ Podle Aristotela žádná ctnost není od přírody vrozená (rozumová se ustavuje učením, mravní zkušeností a cvikem);⁹⁹ negativní charakterové vlastnosti je možné i potřebné potlačovat a odvrhovat, kdežto ty pozitivní získávat a udržovat, ježto se bez náležitého (rozumového) vedení mohou zvrhnout.¹⁰⁰ Aristotelés také výslovně

etického středu, které bylo přinejmenším zčásti inspirováno Platónem (*Polit.* 284e), je nicméně poněkud nejasné a obtížné (Wolf 1995, s. 83–108; Graeser 2000, s. 332–333), viz k tomu více např. Kalchreuter, H. (1911). *Die μεσότης bei und vor Aristoteles*, diss. Tübingen; Schilling, H. (1930). *Das Ethos der Mesotes*. Tübingen; či Tracy, Th. (1969). *Physiological Theory and the Doctrine of the Mean in Plato and Aristotle*. Mouton.

98 *Absence předvídavosti: Eth. Nic.* III.11, 1116b35. *Absence rozumu: De an.* III.3, 428a23–24, 429a6; *Hist. anim.* I.1, 488b24–25; viz též *De an.* II.3, 414b18–19, II.4, 415a78. *Absence emocí: viz např. Eth. Nic.* III.9, 1115a9; *Rhet.* II.5, 1382b29 (zvířata nemohou mít skutečné emoce proto, že každá vyžaduje určité očekávání a mínění). *Absence ctností: Eth. Nic.* VII.1, 1145a25–26. Fortenbaugh 1971, s. 140, 142–143, 148, 155.

99 *Eth. Nic.* II.1, 1103a14–19, II.4, 1106a9–12. V lidech existuje jen přirozená schopnost k nabývání ctností (1103a25–27: πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς) a přirozený sklon (δύναμις) reagovat na určité podněty (πάθη) (*Eth. Nic.* II.4, 1109b19–25).

100 Viz *Eth. Nic.* VI.15, 1144b4–9. Aristotelés jinak sdílel mínění archaické aristokratické etiky, jejíž zastánci či hlasatelé rovněž většinou doporučovali dosažení a udržování středu, rovnováhy a symetrie (viz např. Fókylidés, frg. 12, Diehl; Theognis 331; Aischylos, *Eum.* 529; Eurípídés, *Med.* 125–128; či známá maxima „Ničeho příliš“), ačkoli v ní nechybělo ani občasné

odmítl představu, že se někdo jako zlý nebo dobrý už rodí.¹⁰¹ Tímto způsobem ve svých morálních spisech postavil etiku na racionální základy, a otevřel ji tak pro působení a vliv pedagogiky a filosofie.

V. BIOLOGICKÝ DETERMINISMUS

Jak však s touto teorií skloubit tvrzení, která předpokládají vrozené charakterové (a vzhledové) rysy nejen u zvířat, nýbrž i u člověka? Má to znamenat, že Aristotelés se ve svých morálních spisech vyslovil proti fysiognómice (byť samozřejmě jen velmi nepřímou a negativně), zatímco ve svých biologicky zaměřených dílech s ní volně sdílel deterministický náhled na lidský charakter a jeho vrozenou danost?¹⁰² Lze zde spatřovat určitý rozpor mezi perspektivou morálně-filosofickou a biologickou?¹⁰³ Někdy v této souvislosti bývá argumentováno zvláštní povahou či

předchůdností biologických spisů oproti dílům morálně-filosofickým,¹⁰⁴ případně i problematickým autorstvím fysiognómicky vyhlížejících pasáží.

Pokusy omezit Aristotelovy deterministické a s fysiognómikou korespondující názory na jeho „biologické“ spisy přinejmenším zčásti využívají spornou autenticitu sedmé až deváté knihy *Historiae animalium*, v níž se fysiognómické pasáže objevují v největší hustotě.¹⁰⁵ Problém je, že takové pasáže se vyskytují i ve spisech nesporně autentických, včetně těch morálně zaměřených. Například v *Etice Nikomachově*,

poukazování na ctnost vrozenou (φύσιν), jíž se nelze nijak naučit (viz zejména Pindaros, Ol. II.86 a IX.10, Pyth. VIII.4). Wehrli 1951, s. 40; Guthrie 1981, s. 354; Sassi 2001, s. 45–46; Vogt 1999, s. 165–166; Graeser 2000, s. 333, pozn. 128.

101 *Eth. Nic.* II.1, 1103a14–19, 1103b12–14, II.4, 1105b23–25; srov. též *Eth. Nic.* II.1, 1103a23–26. Sassi 1993, s. 437.

102 K determinismu antické fysiognómiky viz např. Dagron 1987, s. 70; Tsouna 1998, s. 178; Swain 2007a, s. 11; Ferrini 2007, s. 23–24. Existují sice zmínky o fysiognómice, která připouštěla měnitelnost vrozených vlastností (viz Faidón, *Zópyros*, frg. 6 a 10, Rossetti), ale toto pojetí bylo v antice okrajové a autoři fysiognómických spisů v čele s Pseudo-Aristotelem s takovou možností nepočítali.

103 Jak činí např. Fortenbaugh 1971, s. 156–157; srov. Vogt 1999, s. 123–124.

104 To, že Aristotelés napsal své biologické spisy před filosofickými, obhajují např. Thompson, D. W. (1913). *Aristotle as a Biologist*. Oxford; či Lee, H. D. P. (1948). „Place-Names and the Date of Aristotle's Biological Works“. In: *Classical Quarterly* 2, s. 61–67. Srov. Guthrie 1981, s. 29–30, 278–279.

105 Tyto knihy bývají občas spojovány s Theofrastem, Eudémem či obecně s prvními dvěma generacemi peripatetiků (viz např. Dittmeyer, L. (1887). „Die Unechtheit des IX. Buches des aristotelischen Tier-Geschichte“. In: *Blätter für das bayerisches Gymnasium* 23, s. 16–29, 65–79 a 145–162; Dirlmeier, F. (1937). „Die Oikeosis-Lehre Theophrasts“. In: *Philologus Suppl.* XXX.1, s. 55–60; Regenbogen, O. (1940). „s. v. Theophrast“. In: *RE Suppl.* VII, s. 1354–1562, s. 1425–1426 a 1432–1434; Fortenbaugh 1971, s. 152; Guthrie 1981, s. 52), ale navzdory zjištěným nedůslednostem, protimluvům a stylistickým nesrovnalostem jsou – na rozdíl od knihy desáté, jejíž pravost je obecně odmítána – plně srovnatelné s ostatními knihami spisu, zejména s tou první, která rovněž obsahuje řadu fysiognómických pasáží (Peck, A. L. (1979). *Aristotle IX: Historia animalium, Books I–III*. Cambridge, London, s. liii–lv; Lloyd 1983, s. 21–22; Balme, D. M. (1991). *Aristotle, History of Animals. Books VII–X*. Cambridge, London, s. 1–13; Sassi 2001, s. 44, pozn. 29).

„bibli“ výlučně lidské etiky, se říká, že se lidé rodí s dobrými a špatnými dispozicemi a vlastnostmi, nebo dokonce se špatnou přirozeností.¹⁰⁶ Aristotelés tento všeobecný názor (πασι ... δοκεῖ) téměř jistě sdílel, ale to nutně neimplikuje nesoulad s jeho morální naukou.¹⁰⁷ Lidé se sice rodí s určitými sklony, které práci na charakteru do určité míry podmiňují a omezují ze strany vůle, rozumu i řízeného zvyku, ale v žádném případě nevyklučují. Nezavazují také své nositele odpovědnosti za to, jak se svými dispozicemi naloží.¹⁰⁸ Na druhé straně tyto dispozice nedostává každý ve stejné míře. O nejvyšší ctnosti mohou usilovat pouze ti svobodní řečtí muži, kteří jsou od narození nadáni vyspělejší rozumovou složkou a kultivují ji, zatímco ženy, barbari a z nich se rekrutující otroci, kteří se narodili s méně vyvinutým rozumem a horšími dispozicemi, své ctnosti mohou rozvíjet v mnohem skrovnějším rozsahu (v závislosti na svém pánovi) a s řádově nižší nadějí na úspěch.¹⁰⁹

106 *Eth. Nic.* VI.14, 1144b4–6: „Existuje totiž obecný názor, že jednotlivé [vlastnosti] charakterů (ἡθῶν) jsou určitým způsobem dány přírodou, protože to, že jsme spravedliví, uměření, odvážní nebo nadáni jinými vlastnostmi, máme hned od narození.“ Viz též *Eth. Nic.* III.7, 1114b6–12, VII.6, 1148b17–24, VII.9, 1150b13–16.

107 K této pozici tenduje např. Fortenbaugh 1971, s. 149, jenž tuto koncepci, která podle něho příliš neladí se zbytkem díla, považuje za platónské dědictví.

108 *Eth. Nic.* III.7, 1113b6–9; srov. III.1, 1109b30–35. Guthrie 1981, s. 361; Graeser 2000, s. 348.

109 *Eth. Nic.* VI.15, 1144b8–9: „Vrozené dispozice (ἔξεις) pro [pozitivní] charakterové vlastnosti se nalézají rovněž u dětí/

Byl tedy Aristotelův postoj k charakteru a vzhledu lidského jedince deterministický, nebo alespoň s deterministickou fysiognomikou dobře slučitelný? Spíše asi ne. Aristotelés nikdy nepřijal přímou korespondenci mezi kvalitou (krásou) vzhledu a kvalitou nitra. Nepochybně také znal konkrétní případy, které základní předpoklad fysiognomiky vyvracely a vedly k její kritice pravděpodobně už u Platóna, jenž měl před očima nejen krásného, jenže zkaženého Alkibiada a ošklivého, avšak učenlivého Theaitéta, ale zejména vzhledem odpudivého, ale nitrem vynikajícího Sókrata.¹¹⁰

Nelze příliš přeceňovat ani determinismus, který zdánlivě podmiňuje určování charakterových vlastností zvířecích druhů. Ano, na základní rovině se Aristotelés snažil kauzálně – nebo chceme-li: deterministicky – stanovit neměnné a proměnlivé rysy vzhledu a charakteru živočichů. Na úrovni druhu tak činil pomocí formální a finální příčiny, což prvky vzhledu či chování činilo nutnými. Na úrovni jedince však přímou teleologii uplatnit nemohl, což individuální rysy činilo nenutnými a v určité perspektivě nahodilými (část III).¹¹¹

otroků a zvířat, ale bez [vedení] rozumu se ukazují jako škodlivé.“ K pasázím, v nichž se stejně mluví o ženách, viz část III. Guthrie 1981, s. 356.

110 *Alkibiadés*: Platón, *Symp.* 213d, 216a–e, *Alc. I.* 103a–b, *Protag.* 309a–c; srov. Xenofón, *Mem.* I.2.12–18. *Theaitétos*: Platón, *Theaet.* 143e–144b. *Sókratés*: Faidón, *Zopyros*, frg. 6–11, Rossetti. Foerster 1893, I.vii–xi; Wehrli 1951, s. 48; Evans 1969, s. 17 a 20–21; Vogt 1999, s. 84, 115, 146; Sassi 2001, s. 62; Boys-Stones 2007, s. 26–27, 35, 122–123.

111 Viz k tomu Boys-Stones 2007, s. 51–55, z jehož rozboru zde vycházím. Boys-Stones

Bez ohledu na to, zda či nakolik Aristotelés obecnou víru ve vzhledový a charakterový paralelismus mezi lidmi a zvířaty přijímal,¹¹² či spíše odmítal (srov. část VI), antropomorfně vyhlížející rysy a morální vlastnosti zvířat chápal hlavně analogicky, a to na základě specifické teorie emocí a morálních ctností. Přímočaré srovnávání vzhledu a charakteru člověka a zvířete považoval za sporné, až směšné,¹¹³ sotva by také chtěl hájit morální vlastnosti a ctnosti zvířat *stricto sensu*. V biologických a morálních spisech jsou morální vlastnosti a emoce zvířat pojednány z perspektiv, které se zdají být navzájem dosti obtížně slučitelné, ale to lze vysvětlit tím, že Aristotelés se v různých kontextech a v různých fázích své myslitelské „kariéry“ vyjadřoval k týmž tématům podle toho, jaký cíl právě sledoval.¹¹⁴ V etických spisech představil propracovanou morální nauku, podle níž mohou mít morální vlastnosti pouze ti, kteří mají rozum,

v této souvislosti mluví na jedné straně o korespondenci, jejíž nenahodilost zajišťuje jediná kreativní aktivita (formy a otce), ale na straně druhé o pouhé „hypothetical necessity“, s níž na dítě přecházejí individuální rysy jeho otce a matky (s. 53).

112 Srov. Lloyd 1983, s. 25 a 27, podle něhož Aristotelés tento paralelismus spatřoval zejména v analogickém způsobu stavby těla a reprodukce.

113 *De gen. anim.* IV.3, 769b20–21: „Jakýsi fysiognóm převáděl všechny obličejy na podoby dvou nebo tří zvířat, a když o tom vykládal, často o tom ostatní přesvědčil.“ Lloyd 1983, s. 23, pozn. 50; Sassi 2001, s. 78.

114 Srov. Fortenbaugh 1971, s. 150 a 156–157; Sassi 2001, s. 43. Obecněji k tomu viz např. Guthrie 1981, s. 5 a 11–12.

a tedy i počátek vnitřního pohybu (tj. rozlišování a rozhodování) u sebe, což o nerozumných zvířatech dozajista neplatilo. Morální vlastnosti – stejně jako rozumnost¹¹⁵ – tedy mohly být zvířatům připisovány pouze v přeneseném slova smyslu, tj. buď *per analogiam*, anebo jako projekce běžného, tj. nepoučeného člověka.¹¹⁶ Ačkoli zvířata disponují (nerozumnou) duší,¹¹⁷ do níž lze situovat určité vlastnosti vztahující se k rozumu a mravnosti (především díky přítomnosti vnímání), zcela postrádají rozumovou složku, která mravnost a rozumnost v pravém smyslu zakládá a umožňuje.¹¹⁸ Předmětem etiky se v každém případě nemohou stávat věci setrvalé a neměnné, nýbrž jen ty, které mohou být i jinak,¹¹⁹ což stálo s fysiognomonickou naukou v zásadním rozporu.

115 Aristotelés u zvířat připouštěl jakýsi malý díl praktické rozvahy a znalosti (viz např. *Hist. anim.* IX.7, 612b18–21: δίανοια; *Eth. Nic.* VI.7, 1141a26–28: φρόνιμα; *Met.* I.1, 980b21–27: φρόνιμα), ale zdá se, že to většinou míní jen jako analogii vůči člověku (*Hist. anim.* VIII.1, 588a29–31). Fortenbaugh 1971, s. 141–142 a 155–156; Sorabji 1974, s. 81; Lloyd 1983, s. 28–29.

116 *Eth. Nic.* III.11, 1116b25–35, VII.5, 1147b3–5, VII.7, 1149b31–a3; srov. též *Eth. Nic.* III.13, 1118a16–25, VII.1, 1245a25–27; *Magn. mor.* II.6.33–34, 1203a20–26. Fortenbaugh 1971, s. 140, 142–143 a 155; Lloyd 1983, s. 24–26, 28–29.

117 Aristotelés přiznával zvířatům duši (*De part. anim.* I.1, 641a17–26; *De an.* II.1, 412b5–8, II.3, 414b3, II.4, 415b7–23), protože ji jakožto formu přiznával každému živému tělu (*De an.* II.1, 412a20–21 a 413a2–3).

118 *Magn. mor.* I.5, 1185b1–8.

119 Guthrie 1981, s. 353; Lloyd 1983, s. 24–25; Graeser 2000, s. 326.

VI. ENTHYMÉMA

Aristotelés možnost provádění fysiognomoniky teoreticky ohledával na jediném místě, a sice v poslední kapitole *Prvních analytik*. Protože z této pasáže bývají vyvozovány dosti odlišné závěry,¹²⁰ nejprve stručně připomenou kontext. Závěrečnou část spisu Aristotelés otevřel konstatováním, že podle jím vyložených pravidel jsou utvářeny nejen sylogismy¹²¹ dialektické a dokazovací (οἱ διαλεκτικοὶ καὶ ἀποδεικτικοὶ συλλογισμοί), ale i sylogismus rétorický (συλλογισμὸς ῥητορικός) a vůbec jakýkoli přesvědčovací prostředek (ἡτισοῦν πίσις), ježto přesvědčovat lze buď pomocí sylogismů (dedukce), nebo pomocí indukce (ἐπαγωγή).¹²² Následně vyložil příklad (kap. 24: παράδειγμα), dedukci

(kap. 25: ἀπαγωγή), námitku (kap. 26: ἐνστάσις) a v samém závěru (kap. 27) pravděpodobnost (εἰκός) a znamení (σημεῖον), čímž se vrátil k rétorickému sylogismu čili *enthymématu*.¹²³

Enthymémata Aristotelés dělil do dvou základních druhů, a sice na: 1) ta, která vycházejí z pravděpodobností (ἐξ εἰκότων) a vytvářejí premisy založené na mínění (πρότασις ἔνδοξος); a 2) ta, která se opírají o znamení (σημείων) a vytvářejí premisy dokazovací (πρότασις ἀποδεικτική).¹²⁴ V *Rétorice* jsou *enthymémata* skládána dokonce ze čtyř typů premis – tj. z pravděpodobnosti (εἰκός), příkladu (παράδειγμα), důkazného tvrzení (τεκμήριον) a znamení (σημεῖον) –, ale nejedná se o alternativu, ale spíše o pohled z jiné perspektivy.¹²⁵

120 Někteří badatelé zde vidí důkaz, že Aristotelés s fysiognomikou sdílel některé předpoklady a byl ochoten o ní vážně přemýšlet (srov. Vogt 1999, s. 120–132), kdežto dle jiných ji považoval za možnost spíše hypotetickou (srov. např. Lloyd 1983, s. 22–23, třebaže uznával, že Aristotelés byl ochoten v omezené míře potvrdit i některé z fysiognomonických postřehů), již kritizoval a odmítal (Sassi 2001, s. 71–76; Ferrini 2007, s. 27–29).

121 Ačkoli by možná bylo vhodnější převádět řecké slovo συλλογισμός ve stopách anglosaských autorů obecněji jako „dedukci“, zatímco „sylogismus“ vyhradit pro typ dedukce, z níž ze dvou premis vyplývá závěr (což je názor jednoho z recenzentů tohoto textu), v následujícím textu συλλογισμός raději překládám jako „sylogismus“, protože jednak je to srozumitelnější pro laiky a čtenáře uvyklé českému překladu *Analytik*, jednak bych se u hraničních případů nerad dostával do nejistoty či sporů, nakolik je zkoumaný soud striktním sylogismem a nakolik „jen“ dedukcí.

122 *Anal. prior.* II.23, 68b9–13. Srov. Vogt 1999, s. 120, pozn. 36.

123 Viz např. Evans 1969, s. 7; Sprute 1975, s. 70–78; Manetti 1993, s. 79–88; Barton 1994, s. 104–106; Green 1995, s. 19–41; Vogt 1999, s. 120–128; Braet 1999, s. 101–117; Graeser 2000, s. 374–375; Sassi 2001, s. 64, 71–76; Ferrini 2007, s. 27–29. *Enthyméma* však představuje téma natolik sporné a často diskutované, že raději výslovně poznamenám, že bude: a) pojednáno velmi zjednodušeně a v míře nezbytné pro účely tohoto článku; a b) omezeno na sylogistické pojetí Aristotelovo, které bylo mimo okruh Aristotelových stoupenců v antice i později dosti ojedinělé (Conley 1984, s. 180). Za mnoho užitečných postřehů o sylogismu vděčím dr. T. Holečkoví, za což bych mu touto cestou rád poděkoval.

124 *Anal. prior.* II.27, 70a3–9; *Rhet.* I.2, 1357a31–33. Sprute 1975, s. 74–75; Braet 1999, s. 108–109; Vogt 1999, s. 121.

125 *Rhet.* I.2, 1357b1–21, II.25, 1402b13–21. *Enthyméma* z příkladu se totiž liší od *enthymématu* z pravděpodobnosti jen tím, že hlavní premisu neopírá o mínění (ἔνδοξον), ale o příklad či příklady; dokazovací tvrzení (τεκμήριον) je pak pouze zvláštním případem *enthymématu* ze znamení (Ross 1949, s. 499–500; Grimaldi

Enthymématem z pravděpodobnosti Aristotelés míní obecně uznávané tvrzení o věci, která se stává zpravidla (ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γινόμενον, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ συμβαίνοντα), ale ne vždy, takže je sice jako obecně uznávané mínění přijatelné a aplikovatelné na konkrétní případ, ale nevyplývá nutně (může být jinak) a nelze ho vědecky prokázat.¹²⁶ *Enthyméma* ze znamení, které nás zde bude zajímat nejvíce, stavělo na předpokladu (který měl být opět obecně rozšířený a uznávaný), že určitá obecně známá spojitost umožňuje považovat jeden její člen za příznak druhého. Pokud takové *enthyméma* odpovídá jen obecnému mínění (či empirickému zevšeobecnění), jedná se o znamení (σημείον); pokud však závěr vychází z pravdivých a nutných příznaků (τῶν ἀναγκαίων), stojí v nutném, tedy nenahodilém vztahu k indikovanému,¹²⁷ a stává se tak důkazným tvrzením (τεκμήριον).¹²⁸ K tomu dochází tehdy, když znamení v argumentu tvoří sylogismus tzv. první figury (σχῆμα).¹²⁹ Přesto

se i v tomto případě jedná pouze o důkazovou nevyvratitelnost rétorickou, neboť každý soud ze znamení v principu vychází jen z pravděpodobných (očekávatelných) předpokladů, a může být proto námitkou zpochybněn,¹³⁰ nebo dokonce vyvrácen, jedná-li se o sylogismy druhé a třetí figury.¹³¹

Zjednodušeně řečeno, Aristotelés rozlišoval mezi sylogismem vědeckým (συλλογισμὸς λογικός),¹³² jehož nutná výpověď nemůže být jinak,¹³³

má mléko“ a „je nemocný, neboť má horečku“ (viz též *Rhet.* I.2, 1357b14–21) – pravdivými příznaky tu jsou tvrzení „má horečku“ a „má mléko“, z nichž nutně a nevyvratně vyplývají závěry „je nemocný“ a „porodila“. Ross 1949, s. 500; Sprute 1975, s. 76–77; Grimaldi 1980, s. 67; Manetti 1993, s. 80–82; Sassi 2001, s. 72; Braet 1999, s. 109; Ferrini 2007, s. 28.

130 *Rhet.* II.25, 1402b22–24. Sprute 1975, s. 75.

131 *Anal. prior.* II.27, 70a30–36; *Rhet.* I.2, 1357b9–21, II.25, 1403a2–5; srov. *Soph. elench.* 5, 167b1–5. Ross 1949, s. 499; Sprute 1975, s. 76–77; Grimaldi 1980, s. 67–68; Manetti 1993, s. 80, 82–83. Sylogismy druhé a třetí figury jsou definovány v *Anal. prior.* I.5, 26b34n. a I.6, 28a10n.

132 *Rhet.* I.2, 1355a12–14. Vedle rétorického sylogismu Aristotelés rozlišoval další čtyři základní druhy (viz *Top.* 162a15–18, kde se vědeckému sylogismu neboli vědecké dedukci říká φιλοσοφημα). Sprute 1975, s. 71; Grimaldi 1980, s. 22–23, 46–47; Ferrini 2007, s. 57.

133 Viz např. *Anal. post.* I.6, 74b5, 74b21–28, 75a28–37; *Eth. Nic.* VI.3, 1139b19–24. *Sensu lato* žádné *enthyméma* ze znamení nevytváří dokonalý sylogismus (*Anal. prior.* I.2, 24b18–26: τέλειος), nýbrž je s ním neslučitelné (*Rhet.* I.2, 1357b14, II.24, 1401b9–11, II.25, 1403a4: ἀσυλλόγιστον; viz též *Anal. prior.* I.5, 27a1 pro sylogismus druhé figury a I.6, 28a15 pro sylogismus třetí figury). Za plně platný sylogismus možno považovat jen τεκμήριον, tedy sylogismus figury první (Sprute 1975, s. 72–73; Grimaldi 1980, s. 46–48, 67),

1980, s. 61–62). Pomíjím však spornou otázku, zda se v *Rétorice* vyskytují dvě různá pojetí *enthymémat* (viz k tomu např. Conley 1984, s. 171–172 či Braet 1999, s. 103, 106–107).

126 *Rhet.* I.2, 1357a27 a 34. Sprute 1975, s. 73; Grimaldi 1980, s. 57, 62–63; Manetti 1993, s. 79; Braet 1999, s. 108–109.

127 *Rhet.* I.2, 1357a22–24, II.25, 1402b18–20; srov. *Anal. prior.* I.8, 29b32–35 a obecněji *Met.* VI.2, 1026b27–31. Grimaldi 1980, s. 59–60.

128 *Anal. prior.* II.27, 70a7–9 a 29–30. Ross 1949, s. 500; Grimaldi 1980, s. 64–65; Manetti 1993, s. 80; Vogt 1999, s. 121; Ferrini 2007, s. 125, pozn. 45.

129 *Anal. prior.* II.27, 70a7–9, 29–30, b1–5. Sylogismus první figury, který je definován v *Anal. prior.* I.4, 26b28–b33, ilustrují dva příklady, a sice: „žena porodila, protože

a sylogismem rétorickým (*enthymémata*), jehož premisy¹³⁴ jsou pouze pravděpodobné (ježto se zakládají jen na obecném uznání a určité pravidelnosti výskytů),¹³⁵ a proto jeho pravděpodobná výpověď může být i jinak.¹³⁶ Soudy založené na znamení proto nepostihují příčiny věcí, což se vztahovalo i na sylogismy první figury, které Aristotelés považoval za vědecky nejzpůsobilejší.¹³⁷ *Enthyméma* ze znamení mohlo v nejlepším případě tvrdit, že (ὅτι) něco nutně existuje či vyplývá (τεκμήριον),

ale věc je složitější, protože: a) ne všechna Aristotelem uváděná *enthymémata* jsou sylogistické povahy (Conley 1984, s. 168n.); b) některé asylogismy jsou akceptovány jako typ sylogismů (Braet 1999, s. 105–107, 114–115); c) pojetí *enthymématu* jako sylogismu nedokonalého či neúplného (ἀτελής) je zjevně ahistorické a chybné (Green 1995, s. 19–29; srov. též Conley 1984, s. 170).

134 Případně jen premisa, ježto jednu z premis bylo možné explicitně nevyjádřit (*Anal. prior.* II.27, 70a24–25; srov. *Rhet.* I.2, 1357a14–22). Někteří badatelé považují zamlčenou premisu za klíčovou součást výměru *enthymématu* (viz např. Manetti 1993, s. 173, pozn. 10; srov. i český název „zámlka“), ale z hlediska logiky se jedná o irelevantní jev, který se vyskytnout může, ale nemusí, protože některá *enthymémata* zamlčenou premisu nemají (Conley 1984, s. 169; Braet 1999, s. 105; Green 1995, s. 25).

135 *Rhet.* I.2, 1357a30–32, II.22, 1396b7–8.

136 *Rhet.* I.2, 1357a13–15, 22–23 a 34, II.22, 1396a1–3. Sprute 1975, s. 72–73; Grimaldi 1980, s. 20–21; Conley 1984, s. 169; Manetti 1993, s. 79.

137 Sylogismus z nutných premis sice podává platnou ἀπόδειξις, tj. důkaz či demonstraci (*Anal. post.* I.4, 73a24; srov. též *Probl.* XVIII.3, 916b30–31, obecně o *enthymémattech*), ale ne vědecký důkaz ve vlastním smyslu. Dokonce i *enthyméma* první figury bylo jen velmi pravděpodobné (*Anal. prior.* II.27, 70ab4–5: ἐνδοξότατον γὰρ καὶ μάλιστα ἀληθές).

ale nebylo s to svá tvrzení vědecky odůvodnit.¹³⁸ Soudy, které jen ukazují či prokazují, že (ὅτι) něco je, Aristotelés jednoznačně podřizoval soudům, které vysvětlují, proč (διότι) něco je.¹³⁹ V důsledku toho také stavěl nauky teoretické, které byly budovány na axiomaticko-deduktivních základech (astronomie, aritmetika, geometrie, stereometrie), nad nauky praktické (empirické), jež se zakládaly na znameních, pozorováních a demonstracích (navigace, mechanika, meteorologie, nauka o harmonii).¹⁴⁰ Do této druhé kategorie řadil i rétoriku, jíž výslovně upíral charakter vědy a prostředku umožňujícího skutečné poznání a vědění,¹⁴¹ a to právě proto, že se její „důkazy“ opíraly o znamení (αἱ κατὰ τὸ σημεῖον ἀποδείξεις).¹⁴² Není tudíž překvapivé, že *enthyméma* pojednal primárně v rétorickém kontextu, považovav ho za nejužívanější přesvědčovací prostředek rétorů,¹⁴³

138 *Rhet.* I.2, 1357a1–7. Ross 1949, s. 499; Grimaldi 1980, s. 65–67, 351; Ferrini 2007, s. 27.

139 *Anal. post.* 13, 78a22–b35, 14, 79a17–32. Manetti 1993, s. 87.

140 *Anal. post.* 13–14, 78b36–79a20; srov. též *Anal. prior.* I.30, 46a17–27 a *Anal. post.* I.7, 75b2–9. Manetti 1993, s. 87–90.

141 *Rhet.* I.2, 1355b25–27, 1356b30–34, 1357a2. Srov. Sprute 1975, s. 72, a zejména Grimaldi 1980, s. 19–20, 33, 46 a 349–356.

142 *Soph. elench.* 5, 167b8–9.

143 *Rhet.* I.2, 1355a6–8: „Dokazovací rétorika spočívá v enthymématu a to je [pro ni] ... nejvlastnějším z přesvědčovacích prostředků“ (ἀπόδειξις ῥητορικὴ ἐνθύμημα, καὶ ἔστι τοῦτο ... κυριώτατον τῶν πίστεων). Viz též *Rhet.* I.2, 1354a14–15, 1355b10–11, 31–33, 1356b5–8, b22–25, 1358a1–2, II.20, 1374a9–16; *Anal. post.* I.1, 71a9–11; srov. Anaximenés, *Rhet. ad Alex.* XXXII.1, 1438b29–32. Srov. Ross 1949,

určený hlavně k posilování pravděpodobnosti a přesvědčivosti tvrzení nevědecké povahy.¹⁴⁴ Jeho uplatnění viděl zejména na soudech a v nabízení rad a doporučení, jež lze ovšem stejně tak přijmout jako odmítnout, ježto mnohé z rétorických sylogismů si navzájem odporují.¹⁴⁵ Aristotelés věděl, že rétorické *enthyméma* apeluje spíše na zvyk (ἔθος) a pocit (πάθος) než na λόγος, ale nepovažoval to v tomto kontextu za závadu.¹⁴⁶

Tím se dostáváme zpět k fysiognomonice, která se vždy zaměřovala více na emoce než na rozum a jejíž úspěšnost do značné míry závisela na dovedném uplatňování rétorických postupů.¹⁴⁷ Pozdější rétoři – kteří byli občas i vycvičení fysiognómové (viz zejména Polemón) – fysiognomoniku často a rádi využívali,¹⁴⁸ takže to docela dobře mohli

činit už rétorští předchůdci a současníci Aristotela.¹⁴⁹ Je tedy možné, že když fysiognomoniku uvedl do souvislosti s *enthymématem*, jehož hlavní použití spatřoval v rétorice, nepřímo ji tak odkazoval právě do této oblasti.¹⁵⁰ Ve své *Rétorice* ji sice ani jedinkrát nezmínil a ani v *Analytikách* se v tomto ohledu nevyjádřil, ale to lze zčásti vysvětlit tím, že fysiognomoniku zde pojednal nikoli jako komplexní praktickou nauku (jíž byla pro fysiognómy především), nýbrž jako příklad aplikace *enthymémat* ze znamení.¹⁵¹

Nešlo nicméně o pouhý příklad. Aristotelés fysiognomonice stanovil i několik podmínek, jimž by podle něj musela dostát, pokud by se chtěla stát (v nějakém smyslu) vědou:¹⁵² 1) změny rysů duše a rysů těla musí probíhat současně, ale přirozeně dané rysy se – na rozdíl od získaných – měnit nesmí (70b7–11); 2) každé změně vnitřního stavu musí odpovídat jen jeden vnější rys (70b11–12); 3) každý živočišný druh musí mít pouze jeden vnitřní rys a vnější znak, které jsou

s. 499; Sprute 1975, s. 71; Grimaldi 1980, s. 33, 351; Conley 1984, s. 173.

144 *Rhet.* I.2, 1355b25–27 a b31–33, 1356a35–b8 a b22–25, 1358a2–5, II.20, 1374a9–10; *Anal. post.* I.1, 71a9–11. Manetti 1993, s. 79; Sprute 1985, s. 71; Graeser 2000, s. 70, 373–374.

145 *Soudy*: viz např. *Rhet.* I.1, 1354a17–18, I.9, 1368a31–33, I.10–14 či II.25, 1402b22n. (tento názor na užití *enthymématu* sdíleli i jiní antičtí rétoři, viz s odkazy Conley 1984, s. 175–176). *Rady*: *Rhet.* I.2, 1357a4–7. *Odporování si*: *Rhet.* II.25, 1402a33–34, b28–32. Sprute 1975, s. 72–73; Grimaldi 1980, s. 226.

146 Srov. Conley 1984, s. 169; Vogt 1999, s. 120–121, pozn. 36; Ferrini 2007, s. 55–57.

147 Masivní uplatňování fysiognomoniky v rétorice rozebírá např. Sassi 2001, s. 76–80, která také mezi těmito dvěma disciplínami nachází řadu shod.

148 Sassi 2001, s. 76, 78–79; Barton 1994, s. 104, 112–115, 128–131; Degkwitz 1996, s. 31; Vogt 1999, s. 96; Popović 2007, s. 99 a 101; Vitek 2013, s. 32, 82, 94.

149 Tomu by mohl nasvědčovat útok autora *Fysiognomonik* na sofistu, tj. nejspíše i rétora Dionýsia (*Physiogn.* A3 (21), 808a16). Srov. Sassi 2001, s. 77, pozn. 122, podle níž fysiognomonika pravděpodobně již velmi záhy tvořila součást rétorického výcviku.

150 Srov. podobně Sassi 2001, s. 76.

151 Vogt 1999, s. 121, 128; Ferrini 2007, s. 27 a 29; Boys-Stones 2007, s. 51.

152 Tento požadavek u autora *Fysiognomonik* odpovídá větě „Pokud by byly tyto [podmínky/předpoklady] pravdivé – a ony vždy pravdivé jsou –, pak lze fysiognomoniku provádět“ (*Physiogn.* A1 (1), 805a17–18). Srov. Manetti 1993, s. 86; Vogt 1999, s. 124.

vlastní (ἰδιον) celému rodu, nikoli tedy jen některým jeho příslušníkům (70b12–13, 18–20);¹⁵³ 4) charakterové rysy zvířecích rodů musí odpovídat charakterovým rysům jednotlivých lidí. Posledně zmíněná podmínka, již opakovaně připomínal i autor *Fysiognómonik*,¹⁵⁴ se v textu explicitně nevyskytuje, ale Aristotelés ji mlčky předpokládá tím, že odkazuje pouze na tzv. zoologickou metodu fysiognomonizování, třebaže fysiognómové používali i metody jiné (tj. primárně anatomickou a etnografickou).¹⁵⁵

První z těchto podmínek fysiognómonika zčásti naplňovala,¹⁵⁶ ale

ostatním vyhovět nedokázala.¹⁵⁷ Nikdy se jí nepodařilo prokázat, že každá vnitřní změna se projevuje pouze jedním vnějším výrazovým prostředkem (ad 2); naopak, běžnou praxí bylo, že velké množství vnějších znamení odkazovalo na poměrně úzké spektrum vnitřních rysů a sklonů.¹⁵⁸ Fysiognómonika nebyla ani s to určit rysy charakteru a vzhledu u všech zvířecích druhů (ad 3); i když počet sledovaných zvířat postupně rozšiřovala, zpravidla si vystačila s několika málo z nich (tj. primárně s párem lev–pardál).¹⁵⁹ Její stoupenci zvířata charakterizovali celými trsy antropomorfne pojatých

153 Srov. Ross 1949, s. 501; Manetti 1993, s. 84; Vogt 1999, s. 121–122; Sassi 2001, s. 72–73; Boys-Stones 2007, s. 53–54; Ferrini 2007, s. 28, 34–35.

154 *Physiogn.* A1 (1–2), 805a12–23, A2 (12), 807a29–31, B4 (37), 809a3–5, B5 (43), 810a11–13. Ross 1949, s. 501; Ferrini 2007, s. 28–29.

155 Ross 1949, s. 501; Vogt 1999, s. 125–126; Sassi 2001, s. 75. Zoologická metoda stála na tom, že podobnost určitého rysu zevnějšku (např. neproporčnosti zadnice vůči tělu) s toutéž částí nějakého zvířete (např. opice) odkazuje na společný charakterový rys (např. zlovolnost). Anatomická metoda vycházela z toho, že určité rysy lidského zevnějšku (spjaté např. s hněvem) odkazují na určité rysy charakteru (např. na hněvivost). Etnografická metoda zacházela s národy jako s lidskými druhy, takže pokud někdo měl ve vzhledu rys (např. tmavost pleti nebo tenké kroutivé chlupy), který byl vlastní některému národu (např. Egyptanům), prozrazovalo to u něj přítomnost vlastnosti (např. bázlivosti), jíž se vyznačoval dotyčný národ (*Physiogn.* A1 (2), 805a19–34). Podrobněji k těmto metodám viz Armstrong 1958, s. 52–56; André 1981, s. 12–15; Sassi 1993, s. 440–441; Ferrini 2007, s. 29–30; Vítek 2013, s. 43–56.

156 Aristotelés s fysiognómonikou sdílel přesvědčení, že rysy duše korespondují

s rysy těla (část I), ale neměnnost přirozených rysů a sklonů omezoval jen na druh (část III), zatímco v případě jedinců ji měl za neprokázanou či neprokazatelnou (část V). Srov. Manetti 1993, s. 85.

157 Takový závěr naznačuje nejspíše i série kondicionálních souvětí, jimiž Aristotelés legitimní provozování fysiognómoniky prezentoval, viz zejména 70b11–14, kde kombinace optativů δοθεῖν a δυνάμειθα v protasi a futura δυνησόμεθα v apodosisi nesvědčí o příliš pevné víře ve splnitelnost podmínky. Srov. Lloyd 1983, s. 22–23 a Vogt 1999, s. 123, která se však snaží prokázat, že autor traktátu A (tj. první části *Fysiognómonik*) Aristotelovy požadavky svým způsobem naplnil, byť spíše strukturací textu a z hlediska fysiognómonické praxe (s. 129–132).

158 K seznamu těchto vlastností viz Swain 2007b, s. 190–193; srov. též Vítek 2013, s. 59–61, 65.

159 Např. autor *Fysiognómonik* pracoval asi s třicátkou zvířat, ale podrobněji charakterizoval pouze lva a pardála. Polemón, *Physiogn.* (L) 2, zmiňuje něco pod stovku zvířat, ale vesměs tak stručně, že nemohl s reálným využitím zvířecích „charakterů“ počítat. Naopak *Anonymus Latinus* 118–131 zpracoval jen třináct zvířat, ale poměrně podrobně. Srov. Vítek 2013, s. 47–48, 80–81.

morálních vlastností (to platilo v první řadě pro lva), což vedlo k tomu, že jeden charakterový rys (např. odvaha či bázlivost) v silném smyslu charakterizoval hned několik zvířecích druhů.¹⁶⁰ Aristotelés na tuto skutečnost pravděpodobně reagoval poznámkou, že je-li nějaký druh zvířat charakterizován dvěma (či několika) příznačnými rysy, mohlo by se tomu čelit tvrzením, že jeden z nich mu je opravdu vlastní, kdežto ten druhý ne v plném rozsahu (ἐν οἷς μὴ ὅλοις ἐκάτερον); jenže důsledkem je, že u příslušníka jiného druhu by něco mohl nutně znamenat jen první rys, kdežto druhý nikoli, což ho činí nahodilým a víceznačným.¹⁶¹

Skrytý kritický osten asi obsahuje i na závěr uvedený „vzor“ fysiognomonického sylogismu první figury, v němž se vyvozuje, že je-li lev udatný a má velké končetiny, pak je odvážný i člověk

s velkými končetinami (70b32–38). Takový sylogismus je sice formálně dokonalejší a platný (jedná se o tzv. modus „barbara“), jenže jeho věcná a vědecká hodnota je blízká nule, poněvadž jeho premisy nejen nejsou pravdivé a nutné, ale jsou i málo pravděpodobné. Příznačná odvaha lva a její spojitost s velkými končetinami totiž představuje podobně málo udržitelnou hypotézu¹⁶² jako souměřitelnost rysů lva a člověka a jejich vzájemná přenositelnost (ad 4).¹⁶³ Ostatně pokud Aristotelés na jiném místě tvrdí, že existuje jeden druh lva, který je odvážný, zatímco druhý je bázlivý,¹⁶⁴ sotva mohl brát sylogismus založený na příslovečné odvaze lvího druhu úplně vážně.

Fysiognomonické soudy, které se vyskytují ve *Fysiognomonikách* (a zčásti

160 Tak autor *Fysiognomonik* sice tvrdí v souladu s požadavkem Aristotela, že fysiognóm by si měl „vybírat z co největšího počtu zvířat, která ve své povaze nemají žádný jiný společný stav (κοινὸν πάθημα) než ten, jehož příznačné rysy jsou zkoumány“ (*Physiogn.* A1 (4), 806a5–7), ale zároveň poukazuje na to, že „odvaha nepatří pouze lvu, nýbrž mnoha dalším živočichům; podobně bázlivost nepřísluší pouze zajícům, nýbrž i nesčetnému počtu jiných tvorů“ (*Physiogn.* A1 (4), 805b25–27). Vogt 1999, s. 126, pozn. 49 a s. 130; Vítek 2013, s. 45–46; srov. též Sassi 2001, s. 75.

161 *Anal. prior.* II.27, 70b27–32. I kdyby tedy v případě lvů byly velké končetiny nutně spjaté s jejich odvahou, u lidí by ji signalizovat sice mohly, ale nikoli nutně, poněvadž lidé oscilují na celé škále mezi odvahou a zbabělostí bez ohledu na velikost svého těla. Ross 1949, s. 501; Lloyd 1983, s. 23, pozn. 46; Manetti 1993, s. 86; Boys-Stones 2007, s. 54.

162 To, že Aristotelés tuto spojitost pomocí druhové formy objasnit dokázal (část III), neznámá, že ji byli s to obhájit i fysiognómové. Srov. též Manetti 1993, s. 87 a Vogt 1999, s. 126, podle níž závěrečný sylogismus z *Prvních Analytik* stojí na dvou vynechaných krocích (tj. na indukci k všeobecnému pravidlu a na dedukci, která závěr vztahuje ke konkrétnímu jedinci), a navíc ponechává nevyjasněno, co přesně je míněno velikostí končetin, tj. jejich vztah k jiným částem těla nebo k jiným druhům živočichů.

163 Viz podobně i Sassi 2001, s. 74–75 a Vogt 1999, s. 125–128, třebaže obě autorky jsou přesvědčeny, že Aristotelés tento předpoklad nekritizoval, nýbrž ho spolu s fysiognómy považoval za zcela samozřejmý (viz též Lloyd 1983, s. 25, 27). Vogt argumentuje pasážemi z biologických spisů, v nichž Aristotelés zvířecím druhům přičítá antropomorfne vyhlížející charakterové rysy (část I a V), ale uniklo jí, že v žádné z nich neodvozuje lidské vlastnosti ze vzhledu či charakteru zvířat.

164 *Hist. anim.* IX.44, 629b33–36.

i v Aristotelových fysiognómonických tvrzeních), odpovídají v nemalé míře *enthymématům* ze znamení.¹⁶⁵ Aristotelés to musel vědět, protože podle jeho názoru jsou rétorické sylogismy z nutných premis odvozovány jen vzácně (ὀλίγα), takže jasně dominují (πλεῖστα) úsudky založené na pravidelných (plauzibilních) výskytech.¹⁶⁶ Rovněž autor *Fysiognómonik*, v nichž se výraz τεκμήριον nevyskytuje ani jednou, poznamenal v rámci námitek proti anatomické metodě, že „na základě vnějších výrazů (τοῖς ἐπιφαινομένοις) lze [vnitřní rysy] důkazně vyvodit (τεκμαίρειτο) jen velmi málokdy (περὶ ὀλίγων)“.¹⁶⁷

Řečeno obecněji: fysiognómonická tvrzení se neopírají o důkazy a důkazná tvrzení, která by byla sylogismem nebo nějakým jiným platným způsobem získána z dílčích jevů. Jejich autoři je spíše vyvozovali z neproblematizovaných a nedokázaných obecných předpokladů, jejichž hodnotu a význam

a priori považovali za jistou a nespornou samozřejmost.¹⁶⁸ Fysiognómové sice tvrdili, že svá „data“ na základě empirie shromáždili od „znalců“ lidí a zvířat,¹⁶⁹ jenže základním konstrukčním prvkem velké většiny jejich soudů a výčtů znamení byla analogie,¹⁷⁰ nikoli empirie.¹⁷¹ Znamení pro ně bylo neměnným, deterministicky založeným spojením mezi vnějším a vnitřním rysem, jež mechanisticky přenášeli z jedné relace do druhé, aniž by si připouštěli, že v řadě případů spíše jen přebírají dobové konvence a kulturní konstrukty, a plní tak očekávání společnosti.¹⁷² Nepostupovali tedy (induktivně) od dílčích jevů k obecnému pravidlu, jak tvrdívali, nýbrž spíše nepřiznaně vycházeli z apriorně formulovaného pravidla, které následně (deduktivně) přenášeli na jednotliviny. To jinými slovy znamená, že fysiognómonika indukci často jen předstírala,¹⁷³ ač spíše dedukovala z neprověřovaných

168 Srov. Ferrini 2007, s. 34.

169 Polemón, *Physiogn.* (L) 2, I.192,16–18, Foerster; Adamantios, *Physiogn.* I.1; srov. *Physiogn.* B4 (37), 809a1–3. Autor *Fysiognómonik* uvádí jako zdroj těchto analogií koňáky, psáře (*Physiogn.* A1 (1), 805a15–17), pastýře a lovce (B5 (39), 809b3–4).

170 Sassi 2001, s. 78; Vogt 1999, s. 126–127; Vítek 2013, s. 59–60.

171 Závislost fysiognómonických závěrů na pozorováních a zkušenostech je totiž více než sporná a zdá se být spíše deklarativní než skutečná (Sassi 2001, s. 110; Ferrini 2007, s. 58; Vítek 2013, s. 79–81).

172 Sassi 2001, s. 70–71, 75–76, 110; Ferrini 2007, s. 57–58, 125, pozn. 45; srov. Vogt 1999, s. 125.

173 Srov. např. *Physiogn.* A2 (12), 807a27–30: „Fysiognómonicky totiž nezkoumáme celý lidský rod, nýbrž určité rysy určitých lidí v rámci rodu (τινα τῶν ἐν τῷ γένει).“

165 Nekontroloval jsem z tohoto hlediska fysiognómonické spisy větu po větě, protože rozpis jednotlivých tvrzení do různých typů *enthymémat* není vůbec snadný a může být prováděn několika způsoby (tj. formálně dokonalými i formálně nedokonalými). Krom toho, jak dokazují mnohé případy z *Rétoriky*, stručná a jasně rozlišitelná *enthymémata*, užitá v příkladech z *Analytik*, se vyskytují ve fysiognómonických spisech (a nejen v nich) spíše jen vzácně. Ostatně zdaleka ne všechna fysiognómonická tvrzení jsou převoditelná na *enthymémata* a nezřídka lze míru či typ *enthymematičnosti* komplexnějších argumentů stanovit jen s velkými obtížemi (srov. Braet 1999, s. 104, 106).

166 *Rhet.* I.2, 1357a22–23 a 31–32. Braet 1999, s. 109.

167 *Physiogn.* A1 (3), 805b9–10. Srov. k tomu Ferrini 2007, s. 125, pozn. 45.

obecnin.¹⁷⁴ Na tuto skutečnost možná narážel i Aristotelés, poněvadž výše zmiňovaný „vzorový“ sylogismus první figury mohl mnohem přirozeněji zapsat jako snadno vyvratitelný sylogismus třetí figury, jehož povaha je spíše induktivní než deduktivní a jehož závěr nevyplývá:¹⁷⁵

- 1) Lvům přísluší odvaha.
- 2) Lvům přísluší velké končetiny.
- 3) Lidé s velkými končetinami jsou odvážní.

Fysiognómonikou uplatňovaný postup lze podle některých interpretů dobře vyložit pomocí abdukce,¹⁷⁶ která pomáhá začlenit překvapivá či nějak nezapadající dílčí data do určitého referenčního systému, čímž jim zároveň poskytuje významy.¹⁷⁷ Abdukční úsudek nejprve postupuje vzestupně

(tj. *sui generis* induktivně) od dílčího jevu (výsledku), který jako jednotlivost nemá sám o sobě smysl, k pravděpodobné příčině či pravidlu, které je tímto způsobem zkusmo stanoveno a které může jednotlivosti udělit určitý význam a smysl. Vzápětí následuje sestupný (tj. deduktivní) postup od pravidla k (dalšímu) jevu, jehož cílem je dosud hypotetické pravidlo potvrdit. Je-li referenční systém funkční (tj. byl-li vhodně zvolen a propojuje-li opravdu určité znamení s pravidlem), může abdukce hypoteticky stanovené obecné pravidlo potvrdit, nebo alespoň učinit plauzibilnějším.¹⁷⁸ Pokud naopak referenční systém funkční není (tj. byl-li zvolen nevhodně), a uživatel nadto vnímá pravidlo nikoli jako hypotézu k prověření, nýbrž jako pravdivé a nezpochybňované východisko (premisu), postup sice nepřestává být abduktivní, ale značně se snižuje pravděpodobnost, že bude poskytovat validní výsledky.¹⁷⁹

174 Sassi 2001, *passim*.

175 Srov. Manetti 1993, s. 86–87, jenž však konverzi tohoto sylogismu do deduktivní formy první figury vykládá tím, že Aristotelés neakceptoval nededuktivní hypotetický soud jako platný. Manetti však předpokládal, že Aristotelés o zvědečtění fysiognómoniky opravdu usiloval, zatímco pokud se o to ve skutečnosti nepokoušel, mohl chtít svým příkladem ukázat, že fysiognómonice by nepomohly k platným závěrům ani formálně bezvadné sylogismy první figury, i kdyby jich byla schopna.

176 Prvně s touto koncepcí přišel Ch. S. Peirce, ale zde vycházím primárně z interpretace, již vypracoval Eco 1984, s. 39–43 a již na fysiognómoniku aplikovali Manetti 1993, s. 90–91 a Sassi 2001, s. 70–71.

177 Srov. Eco 1984, s. 40: „Abduction is the tentative and hazardous tracing of a system of signification rules which will allow the sign to acquire its meaning.“

178 Eco 1984, s. 39–40, Fig. 1.3; Manetti 1993, s. 9, 48–49, Fig. 3.2. První pohyb lze rozepsat takto: 1) jev (výsledek); 2) znamení (případ); 3) pravidlo; druhý pak takto: 1) pravidlo; 2) znamení (případ); 3) jev (výsledek).

179 V Ecově dělení abdukce do tří druhů (Eco 1984, s. 41–42; viz též podrobněji Eco 1983, s. 206–220) by se asi jednalo o typ druhý (tj. „undercoded abduction“), který se vyznačuje volbou mezi sérií stejně plauzibilních alternativ a proměnlivostí významu znamení v závislosti na kontextu, v důsledku čehož provedená volba nemusí být nejpravděpodobnější, ba ani správná (Eco 1984, s. 42 a 1983, s. 213–214). Eco dysfunkční užití abdukce do svých výkladů nezahrnul, ale funkčnost hypotetického pravidla jasně podmiňoval jeho verifikací (1984, s. 40–41).

Zdá se, že právě takovými potížemi trpěla více či méně i fysiognómika. Podívejme se pro ilustraci na následující doklad tzv. anatomické metody z *Fysiognómik*:¹⁸⁰

- 1) (pravidlo) Všichni bledí muži (A) jsou bázlívi jako ženy (B).
- 2) Tento muž (C) je bledý (A).
- 3) Tento muž (C) je bázlivý jako žena (B).

Zde se primárně nejedná o to, že tento soud je z hlediska aristotelské logiky *enthymématem* druhé figury (tj. syllogismem nejsnáze vyvratitelným),¹⁸¹ protože bychom ho jistě mohli konvertovat do figury formálně dokonalejší. Podstatnější je, že výchozí premisa, která je zároveň pravidlem, shrnuje obecné přesvědčení Řeků, že ženy: a) mají světlejší pokožku než praví muži;¹⁸² b) jsou

charakterově horší než praví muži (viz část III); c) podobají se méně hodnotným „bledým“ mužům a zženštilcům.¹⁸³ Fysiognómika se toto přesvědčení nepokoušela (induktivně) založit na tom, že by dejme tomu ze vzorku stovky zženštilce se chovajících nebo vyhlížejících mužů pozorování ukázala, že čtyři pětiny z nich mají světlejší pokožku než zbytek mužské populace a vykazují zároveň nedostatek odvahy. Spíše obecně akceptované dílčí předpoklady bez jakékoli problematizace a dokazování spojila a vyhrotila v obecné pravidlo, že všichni, kdo se ženám podobají rysy vzhledu (např. bledostí), podobají se jim i rysy charakteru (např. bázlivostí).¹⁸⁴ Podobně může být pomocí abdukce vyložen i postup tzv. metody zoologické.¹⁸⁵

Aristotelés abdukci sice jako logickou kategorií neznal, ale dosti podobný

barvou, což pak v diferencovanější formě přešlo i do zbarvení divadelních masek (Pollux, *Onom.* IV.146–152). Naopak tmavší (mužská) barva kůže žen byla považována za deviantní (Pseudo-Hippokratés, *Mul.* I.6) a v těhotenství za příznak narození děvčátka (Pseudo-Hippokratés, *Aphor.* V.42 a *Mul.* III.216). Vogt 1999, s. 102–104; Sassi 2001, s. 50–51, 58, 89–90, 98–99, Fig. 1–8.

180 *Physiogn.* B6 (67), 812a13–14: „Avšak bázlívi jsou i ti, kdo jsou příliš bledí: viz ženy.“ Obecnou konvenci vyjádřil např. Eustathios, *in Il.* IV.141, l.720,13–15, van der Valk: „Bledé zbarvení těla nelze chválit, poněvadž bledí lidé jsou bázlívi (λευκοὶ οἱ δειλοί).“ Viz k tomu obecněji Sassi 2001, s. 75.

181 *Anal. prior.* II.27, 70a21–24 (srov. obecněji *Anal. prior.* I.5, 26b34–27a2): 1) Všechny těhotné ženy (B) jsou bledé (A). 2) Tato žena (C) je bledá (A). 3) Tato žena (C) je těhotná (B). Srov. Filoponos, *in Anal. prior.* 482,9–12, Wallies. Manetti 1993, s. 89; Sassi 2001, s. 71.

182 Viz např. *De gen. anim.* I.19, 727a21–23; *Il.* VI.371, 377, XXIV.723; *Od.* VI.101, 251, XVIII.198, XIX.60, XXII.227 (urozené lidské ženy jsou „bílých loktů“, stejně jako bohyně); Empedoklés, *DK* 31 B 67; Pseudo-Hippokratés, *Prorrh.* II.24; Galénos, *De comp. med.* XIII.662,7–8, Kühn. Už na archaických černofigurových malbách byly ženy znázorňovány bílou a muži tmavou

183 Viz např. *Il.* II.235, VII.96; Aristofanés, *Nub.* 1009–1019 a *Thesm.* 192–193; Alexis, frg. 321, Kock; Eustathios, *in Il.* IV.141, l.720,7–15, van der Valk.

184 Sassi 2001 s. 77. Srov. Eco 1984, s. 41.

185 Viz Sassi 2001, s. 70–71, jejíž schéma jsem kvůli lepší srovnatelnosti s předcházejícími příklady mírně upravil: 1) (pravidlo) Všechna zvířata s charakterovým rysem B mají rys vzhledu A. 2) Zvíře C má vzhledový rys A. 3) Zvíře C má charakterový rys B. Ani v tomto případě nutně nevyplývá, že zvířata s rysem A mají i rys B, takže ani zvířeti C nelze nutně predikovat rysy A a B.

postup dokázal používat s mnohem větším zdarem než fysiognómové.¹⁸⁶ V každém případě nemůže být pochyb, že mu neunikala ani logická závadnost fysiognómonických soudů, ani sporná hajitelnost některých předpokladů, na nichž stály.¹⁸⁷ Byl si také téměř jistě dobře vědom nesplnitelnosti podmínek, které fysiognómonice uložil a které by umožnily její legitimizaci a zvědečtění. Považoval-li za hlavní, či dokonce výlučný konstrukční princip fysiognómoniky rétorické *enthyméma*, pak neměl důvod a vlastně ani smysluplnou možnost vytvořit z jejích propozic a postupů samostatnou nauku jakožto hajitelnou vědu.¹⁸⁸

— ZÁVĚR

Kdo však věci takto vidět nechtěl nebo toho nebyl schopen, zajisté mohl najít v Aristotelově díle dostatek vodítek a paralel, aby se mohl o založení fysiognómoniky na aristotelovském základu pokusit. Lze dokonce s jistou rezervou souhlasit s názorem, že fysiognómika jakožto systematizovaná nauka s určitým teoretickým základem byla Aristotelovi natolik silně zavázána, že

by bez něj patrně nebyla vůbec možná.¹⁸⁹ Prosté srovnání základních principů i mnoha vedlejších pravidel, která figurují v pseudoaristotelovských *Fysiognómonikách* a v pozdějších fysiognómonických spisech, s tím, co se nachází více či méně v díle pravého Aristotela, umožňuje dojít k více než devadesátiprocentní shodě.

Hlavní společné rysy a analogie jsou následující: bezprostřední korespondence stavu duše se stavem vzhledu, koncepce příznačného rysu, který se projevuje uvnitř i navenek, rozlišování příznačných rysů vlastních (individuálních) a společných (druhových), vrozené charakterové dispozice, charakterové typy propojené s určitým zevnějškem, čtveřice metod (tj. anatomická, zoologická, etnografická a sylogistická), které umožňují sobě vlastními způsoby příznačné rysy zjišťovat a kombinovat, provázanost určitého tvaru části těla (např. čela, ucha či oka) s určitou charakterovou vlastností *et vice versa*, dvojice dominantních charakterových vlastností (odvaha–zbabělost), které zakládají dva protikladné charakterové a vzhledové vzory u lidí i zvířat (samčí a samičí vzor), zásadní vliv chladu a tepla na stavbu těla a jakost charakteru, myšlení a vnímání na úrovni jedince i národa a konečně koncepce středu, který normuje pozitivní typ a národ.

Naopak z podstatných fysiognómonických zásad a kritérií, které u Aristotela k nalezení nejsou, lze jmenovat zejména vrozenou a za života již

186 Někteří interpreti soudí, že doklady legitimní abdukce se vyskytují v Aristotelových biologických spisech, viz k tomu s konkrétními příklady Eco 1983, s. 198–203 a Manetti 1993, s. 90–91.

187 Sassi 2001, s. 73. Srov. též Vogt 1999, s. 131, pozn. 56, podle níž se fysiognómové nerefléktovaně uchýlovali k dedukcím, zatímco Aristotelés po nich požadoval (legitimní) soudy induktivní.

188 Srov. podobně Vogt 1999, s. 131, podle níž praktická fysiognómonika nebyla postavena na pravidlech logiky a nemohla se jim ani přizpůsobit a stát se vědou, jak Aristotelés požadoval.

189 Sassi 2001, s. 43, 47 a 74; Lloyd 1983, s. 24.

nezměnitelnou vazbu mezi nitrem a zevnějškem, krajně nepřátelský vztah k „zvrhlíkům“ (κίναϊδοι), kteří pro fysiognómy ztělesňovali negativní samičí typ,¹⁹⁰ a celkové vzezření (ἐπιπρόπεια), jímž fysiognómové označovali komplexní postižení celého posuzovaného člověka a všech jeho příznačných rysů.¹⁹¹

Ačkoli tedy nemůže být sporu, že autor *Fysiognómonik* u Aristotela našel základ či podnět pro naprostou většinu konstrukčních prvků své fysiognomiky, jistě nebyl odkázán pouze na něj. Průběžně uváděné odkazy na dobové a starší prameny naznačují, že početné předpoklady, teze či nápady, které fysiognómové využili, kolovaly v různých verzích už před Aristotelem anebo nezávisle na něm a těšily se ve společnosti silné podpory.¹⁹² Asi

nejznámějším takovým případem byla teorie, že podnebí a místo narození zásadně ovlivňují charakter a tělesnou stavbu zde žijících lidí, a to zpravidla k horšímu (viz případ barbarů a z nich se rekrutujících otroků). Široce sdílena byla rovněž víra, že jednotlivé druhy zvířat se vyznačují určitými morálními a intelektuálními vlastnostmi. Obecný souhlas stál i za přesvědčením, že samice a ženy jsou tělesnou stavbou i charakterem podřadnější než samci a muži, a měly by proto ochotně poslouchat samce a muže a potlačovat své špatné sklony. V obou těchto případech byl Aristotelés spíše součástí obecného proudu než iniciátorem, třebaže se jako jeden z mála snažil kolektivní představy racionálně odůvodnit a začlenit do své myšlenkové stavby.

Tím se dostáváme k poslední otázce, a sice k příčinám, proč Aristotelés své fysiognomonické „postřehy“ nikdy nepropojil a nedotvořil do koherentní nauky. Vysoký stupeň podobnosti některých principů a mnoha pasáží (prezentovaných zejména v *Prvních analytikách* a v *Historii zvířat*) fysiognomonickým zásadám a výrokům nasvědčuje tomu, že o takové možnosti příliš neuvažoval, ale pokud, pak asi ne zcela vážně (viz část VI). Důvodů k tomu mohl nalézt celou řadu. Stranou lze asi ponechat skutečnost, že mu fysiognomika, která byla za jeho života i dříve provozována převážně na lidové úrovni, připadala nadmíru primitivní a svévolná,¹⁹³ protože to by mu samo o sobě

190 Aristotelés si zženštilců (γυναικεῖος, ἀνδρόγυνος) ve svém díle nevšímal (viz však *Probl.* IV.26, 879b21–880b5), ale občas se vyjadřoval k eunuchům, které fysiognómové kladli do téže pozice jako „zvrhlíky“ (Polemón, *Physiogn.* 1, I.162,21–164,8, Foerster; Adamantios, *Physiogn.* II.3; *Cod. Matr. Graec.* 14, I.351,12–352,9, Foerster; Pseudo-Polemón, *Physiogn.* 84, I.351,14–352,15, Foerster). Aristotelés navíc – stejně jako fysiognómové – spojoval eunuchy s ženami (*De aud.* 903b20–21; *De gen. anim.* II.8, 746b24) s tím, že eunucha jeho zmrzačení mění v ženu (*De gen. anim.* V.3, 784b6–10). Srov. též *Probl.* X.57, 897b22–29, IV.3, 876b24–32, IV.25, 869b8.

191 *Physiogn.* B4 (37), 809a13–15, B6 (46), 810a34–35 aj.; srov. též Adamantios, *Physiogn.* II.1; *Anon. Lat.* 45. Viz k tomu podrobněji Vogt 1999, s. 402–405; Sassi 2001, s. 53–54; Ferrini 2007, s. 40, 246–247. Základem tohoto pojmu se nicméně zdá být slovo πρέπων, které Aristotelés v normativním smyslu užíval velmi hojně (Sassi 2001, s. 54).

192 Viz např. Sassi 2001, s. 47n., 59–63.

193 Srov. Lloyd 1983, s. 23, pozn. 50 či Sassi 2001, s. 75.

nemohlo zabránit v tom, aby jí vtiskl důstojnější a hajitelnější podobu. Určitě závažnějším důvodem bylo to, že se fysiognómika vzpěchovala přetvoření ve vědu v aristotelském smyslu slova, poněvadž nedokázala vysvětlit a obhájit svoje základní postupy a východiska, tj. na prvním místě předpoklad vrozené a neměnné korespondence rysů charakteru a vzhledu na úrovni druhu (zvířat, národů) i jedince. Aristotelés neměnnost rysů charakteru neuznával a jeho provázanost se vzhledem dokázal vědecky odůvodnit pouze na úrovni druhu, zatímco příčinu morfologických a charakterových rozdílností jedinců vykládal způsobem, který uplatnění fysiognómiky neposkytoval takřka žádný prostor. Základní konstrukční prvek fysiognómiky spatřoval v rétorickém sylogismu (*enthyméma*), který poskytoval jen pravděpodobné a ve vědě nepoužitelné závěry.¹⁹⁴ Uplatnění

enthymémat ze znamení nacházel hlavně v rétorice, kterou za vědu *stricto sensu* nepovažoval. Možná se mu proto fysiognómika jevila jako pouhý nevědecký subžánr rétoriky nebo jako dílčí aplikace jejích pravidel a postupů na určité téma.

I když se tedy Aristotelés rozhodl do fysiognómiky myšlenkově neinvestovat, určité společné rysy či sklony s ní nepochybně sdílel. Na mysli mám zejména jeho biologický determinismus, který mu umožňoval „vědecky“ odůvodnit vrozený podřadný charakter a vzhled skupin lidí, k nimž choval zjevně jen malé sympatie (ženy, barbaři). Aristotelés sice vynaložil značné úsilí, aby výsledky svých zkoumání vědecky objektivizoval a opřel o empirii, ale těžko přehlédnout, že některé jeho názory odrážejí a potvrzují soudobé i starší předsudky, které vycházely mnohem více z určitých kulturních prekonceptů a hodnotových konstruktů než z empirie a zkoumání.¹⁹⁵ Dával si nicméně dobrý pozor, aby se nenechal svými sympatiemi a svůdností deterministických řešení unést příliš daleko. Pokud by byly všechny vlastnosti a ctnosti – stejně jako stupeň vnímavosti a chápavosti – vrozeny a determinovány, ztratily by smysl všechny důmyslně budované pedagogické a filosofické strategie, které promýšlel a rozvíjel. Morální filosofie předpokládala

194 Otázku, zda by podle Aristotela bylo možné pojmout fysiognómiku jako *techné* (k výměru srov. *Eth. Nic.* VI.4, 1140a1–23), pokud neobstála jako věda, jsem nezkoumal, ale přesto bych se odvážil předpokladu, že pravděpodobně nikoli. Ostatně antická a později i středověká latinská i arabská fysiognómika, jejíž představitelé byli schopni písemného projevu, se počínaje Pseudo-Aristotelem vždy snažila vystupovat jako věda (viz např. Polemón, *Physiogn.* (L) 1, 2, 31 aj: *scientia*; Sextos Empeirikos, *Pyrrh. hyp.* I.85: *sofiá*; také když Adamantios, *Physiogn.* I.2 a 3 mluvil o fysiognómice jako o *techné*, měl evidentně na mysli „vědu“, nikoli „umění“). A v antickém pojetí, které nebylo tak přísné jako Aristotelovo, fysiognómika vědou *sui generis* nejspíše i byla, přinejmenším v některých parametrech (Foerster 183, I.vii; Misener 1923, s. 1; Sassi 1993, s. 445–445 a 2001, s. 177; Popović 2007, s. 85–86; Vítek 2013, s. 78–83).

195 Viz např. Vogt 1999, s. 125; Sassi 2001, s. 33, 75–76, 84n., 100; Lloyd 1964, s. 103: „Aristotle’s belief that the male sex is hotter than the female has no empirical basis, but merely reflects his preconceived notion of the superiority of *male* and *hot*.“

ovlivnitelnost a měnitelnost každého lidského charakteru,¹⁹⁶ a to byl také jeden z hlavních důvodů, proč už od Platóna naprostá většina antických filosofů fysiognómoniku odmítala. Aristotelés možné problematické důsledky svých dílčích, fysiognómonicky vyhlížejících propozic s vysokou pravděpodobností nahlížel, a proto je také

úmyslně nepropojil a nerozvedl do obecné teorie, již by představil v samostatném spisu či kapitole. To jeho jménem provedli až peripatetici druhé či třetí generace, ale protože výše naznačené problémy nijak neřešili, nedokázali fysiognómonice zajistit náležité teoretické ani metodologické ukotvení a legitimitu.¹⁹⁷

196 Srov. např. *Eth. Nic.* II.2, 1104b11–13, VI.12, 1143b6–9. Wehrli 1951, s. 46–47.

197 Srov. podobně Ferrini 2007, s. 57–58.

ZKRATKY

Adamantios		<i>Poet.</i>	<i>Poetica</i>
<i>Physiogn.</i>	<i>Physiognomonica</i>	<i>Phys.</i>	<i>Physica</i>
Aischinés		<i>Pol.</i>	<i>Politica</i>
<i>De fals. leg.</i>	<i>De falsa legatione</i>	<i>Rhet.</i>	<i>Rhetorica</i>
Aischylos		<i>Soph. elench.</i>	<i>Sophistici elenchi</i>
<i>Eum.</i>	<i>Eumenides</i>	<i>Top.</i>	<i>Topica</i>
Anaximenés		<i>Cod. Matr. Graec.</i>	<i>Codex Matrinensis</i>
<i>Rhet. ad Alex.</i>	<i>Rhetorica ad Alexandrum vulgo Ars rhetorica</i>		<i>Scorialiensis Graecus</i>
<i>Anon. Lat.</i>	<i>Anonymus Latinus</i>	Eurípidés	
Aristofanés		<i>Andr.</i>	<i>Andromache</i>
<i>Acharn.</i>	<i>Acharnenses</i>	<i>Bacch.</i>	<i>Bacchae</i>
<i>Nub.</i>	<i>Nubes</i>	<i>Hec.</i>	<i>Hecuba</i>
<i>Thesm.</i>	<i>Thesmophoriazusae</i>	<i>Iph. Aul.</i>	<i>Iphigenia Aulica</i>
Aristotelés		<i>Med.</i>	<i>Medea</i>
<i>Anal. post.</i>	<i>Analytica posteriora</i>	Eustathios	
<i>Anal. prior.</i>	<i>Analytica priora</i>	<i>in Il.</i>	<i>Commentarius in Homeri Iliadem</i>
<i>Cat.</i>	<i>Categoriae</i>	<i>FHG</i>	<i>C. Müller – Th. Müller (eds.), Fragmenta Historicorum Graecorum I–V</i>
<i>De an.</i>	<i>De anima</i>	Filoponos/Michaél z Efesu	
<i>De cael.</i>	<i>De caelo</i>	<i>in De gen. anim.</i>	<i>Commentarius in Aristotelis De generatione animalium</i>
<i>De gen. anim.</i>	<i>De generatione animalium</i>	Filoponos	
<i>De gen. et corr.</i>	<i>De generatione et corruptione</i>	<i>in Anal. prior.</i>	<i>Commentarius in Aristotelis Analytica priora</i>
<i>De long. et brev. vit.</i>	<i>De longitudine et brevitate vitae</i>	Filostratos	
<i>De part. anim.</i>	<i>De partibus animalium</i>	<i>Imag.</i>	<i>Imagines</i>
<i>Eth. Nic.</i>	<i>Ethica Nicomachea</i>		
<i>Hist. anim.</i>	<i>Historia animalium</i>		
<i>Magn. mor.</i>	<i>Magna moralia</i>		
<i>Met.</i>	<i>Metaphysica</i>		

Homér

Il. *Ilias*
Od. *Odyssea*

Galénos

De comp. med. *De compositione medicamentorum*

Ísokratés

Antidos. *Antidosis*
Philipp. *Philippus*

Pindaros

Ol. *Olympia*
Pyth. *Pythia*

Platón

Alc. I *Alcibiades I*
Apol. *Apologia*
Leg. *Leges*
Meno. *Meno*
Protag. *Protagoras*
Resp. *Respublica*
Symp. *Symposium*
Theaet. *Theaetetus*
Tim. *Timaeus*

Plinius

NH *Naturalis historia*

Polemón

Physiogn. (L) *Physiognomica (Leidenská verze) = Polemonis de physiognomia liber*

Pollux

Onom. *Onomasticon*

Porfyrios

Abst. *De abstinentia*

Pseudo-Aristotelés

De aud. *De audibilibus*
Physiogn. *Physiognomica*
Probl. *Problemata physica*

Pseudo-Hippokratés

Aphor. *Aphorismi*
De nat. puer. *De natura pueri*
De aër. aq. loc. *De aëre aquis et locis*
De victu *De victu*
Epid. *Epidemiae = De morbis popularibus*
Mul. *De mulierum affectibus*
Prorrh. *Prorrheticon*

Pseudo-Polemón

Physiogn. *Physiognomonica*

Sextos Empeirikos

Pyrrh. hyp. *Pyrrhoniae hypotyposes*
Vita Aesopi Acc. *Vita Aesopi vel Accursiana, recensio 1*
Vita Aesopi W *Vita Aesopi Westermanniana, recensio 2*
Vita Aesopi G *(e cod. 397 Bibliothecae Pierponti Morgan), recensio 3*

Xenofón

Hell. *Hellenica*
Mem. *Memorabilia*

BIBLIOGRAFIE

- André, J. (1981). *Anonyme latin, Traité de physiognomonie. Texte établi, traduit et commenté par J. A.* Paris: Les Belles Lettres.
- Armstrong, M. A. (1958). „The Methods of the Greek Physiognomists“. *Greece & Rome* 5(1), s. 52–56.
- Barton, T. S. (1994). *Power and Knowledge: Astrology, Physiognomics, and Medicine under the Roman Empire*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Boys-Stones, G. (2007). „Physiognomy and Ancient Psychological Theory“. In: S. Swain (ed.), *Seeing the Face, Seeing the Soul: Physiognomy from Classical Antiquity to Medieval Islam*. Oxford: Oxford University Press, s. 19–124.
- Braet, A. C. (1999). „The Enthymem in Aristotle’s Rhetoric: from Argumentation to Logic“. *Informal Logic* 19(2–3), s. 101–117.
- Conley, T. M. (1984). „The Enthymeme in Perspective“. *Quarterly Journal of Speech* 70, s. 168–187.
- Dagron, G. (1987). „Image de bête ou image de dieu. La physiognomonie animale dans la tradition grecque et ses avatars byzantins“. In: J. P. Vernant (ed.), *Poikilia. Études offertes à Jean-Pierre Vernant*. Paris: EHSS, s. 69–80.
- Degkwitz, A. (1996). „Die pseudo-aristotelischen ‚Physiognomonica‘“. In: R. Campe, M. Schneider (eds.), *Geschichten der Physiognomik*. Freiburg im Breisgau: Rombach Verlag, s. 23–44.
- Dover, K. J. (1974). *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*. Oxford: Clarendon Press.
- Eco, U. (1983). „Horns, Hooves, Insteps: Some Hypotheses on Three Types of Abduction“. In: U. Eco, T. A. Sebeok (eds.), *The Sign of Three: Dupin, Holmes, Peirce*. Bloomington: Indiana University Press, s. 198–220.
- Eco, U. (1984). *Semiotics and the Philosophy of Language*. London: The MacMillan Press.

- Evans, E. C. (1969). „Physiognomics in the Ancient World“. *Transactions of the American Philosophical Society* 59(5), s. 5–97.
- Ferrini, M. F. (2007). *Aristotele, Fisiognomica. Testo greco a fronte*. Milano: Bompiani.
- Foerster, R. (1888). „De Aristotelis quae feruntur physiognomonicorum indole ac conditione“. In: M. Hertz (ed.), *Philologische Abhandlungen Martin Hertz zum siebzigsten Geburtstag von ehemaligen Schülern dargebracht*. Berlin: W. Hertz, s. 283–302.
- Foerster, R. (1893). *Scriptores Physiognomici Graeci et Latini I–II*. Lipsiae: Teubner.
- Fortenbaugh, W. W. (1971). „Aristotle: Animals, Emotion, and Moral Virtue“. *Arethusa* 4, s. 137–165.
- Gleason, M. W. (1990). „The Semiotics of Gender: Physiognomy and Self-Fashioning in the Second Century C. E.“. In: D. M. Halperin, J. J. Winkler, F. I. Zeitlin (eds.), *Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*. Princeton: Princeton University Press, s. 389–415.
- Graeser, A. (2000). *Řecká filosofie klasického období: Sofisté, Sókratés a sokratikové, Platón a Aristotelés*. Praha: OIKOYMENH.
- Green, L. D. (1995). „Aristotle’s Enthymema and the Imperfect Syllogism“. In: W. B. Horner, M. Leff (eds.), *Rhetoric and Pedagogy*. New York: L. Erlbaum, s. 19–41.
- Grimaldi, W. M. A. (1980). *Aristotle, Rhetoric I, A Commentary*. New York: Fordham University Press.
- Guthrie, W. K. C. (1981). *A History of Greek Philosophy VI*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lissarrague, F. (2000). „Aesop, Between and Beasts: Ancient Portraits and Illustrations“. In: B. Cohen (ed.), *Not the Classical Ideal. Athens and the Constructions of the Other in Greek Art*. Leiden: Brill, s. 132–149.

- Lloyd, G. E. R. (1964). „The Hot and the Cold, the Dry and the Wet in Greek Philosophy“. *The Journal of Hellenic Studies* 84, s. 92–106.
- Lloyd, G. E. R. (1966). *Polarity and Analogy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lloyd, G. E. R. (1983). *Science, Folklore and Ideology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Manetti, G. (1993). *Theories of the Sign in Classical Antiquity*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Megow, R. (1963). „Antike Physiognomielehre“. *Das Altertum* 9, s. 213–223.
- Misener, G. (1923). „Loxus, Physician and Physiognomist“. *Classical Philology* 18(1), s. 1–22.
- Misener, G. (1924). „Iconistic Portraits“. *Classical Philology* 19(2), s. 97–123.
- Patzig, G. (2009). „Körper und Geist bei Aristoteles – zum Problem des Funktionalismus“. In: D. Frede, B. Reis (eds.), *Body and Soul in Ancient Philosophy*. Berlin, New York: de Gruyter, s. 249–266.
- Popović, M. (2007). *Reading the Human Body: Physiognomic and Astrology in the Dead Sea Scrolls*. Boston: Brill.
- Ross, W. D. (1949). *Aristotle's Prior and Posterior Analytics*. Oxford: Clarendon Press.
- Sassi, M. M. (1993). „Fisiognomica“. In: G. Cambiano, L. Canfora, D. Lanze (eds.), *Lo spazio letterario della Grecia antica*, Vol. I: *La produzione e la circolazione del testo*; Tom. II: *L'Ellenismo*. Roma: Salerno editrice, s. 431–448.
- Sassi, M. M. (2001). *The Science of Man in Ancient Greece* (trans. P. Trucker). Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Schmidt, J. (1941). „Physiognomik“. In: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Vol. XX, t. I. Stuttgart, s. 1064–1074.
- Schmölders, C. (2007). *Das Vorurteil im Leibe. Eine Einführung in die Physiognomik*. Berlin: Akademie Verlag.

- Sorabji, R. (1974). „Body and Soul in Aristotle“. *Philosophy* 49, s. 63–89.
- Sprute, J. (1975). „Topos und Euthymem in der aristotelischen Rhetorik“. *Hermes* 103(1), s. 68–90.
- Swain, S. (2007a). „Introduction“. In: S. Swain (ed.), *Seeing the Face, Seeing the Soul: Physiognomy from Classical Antiquity to Medieval Islam*. Oxford: Oxford University Press, s. 1–16.
- Swain, S. (2007b). „Polemon's Physiognomy“. In: S. Swain (ed.), *Seeing the Face, Seeing the Soul: Physiognomy from Classical Antiquity to Medieval Islam*. Oxford: Oxford University Press, s. 190–193.
- Tsouana, V. (1998). „Doubts about Other Minds and the Science of Physiognomics“. *Classical Quarterly* 48, s. 175–186.
- Vítek, T. (2012). „Pseudo-Aristotelův Physiognomicus a okolnosti jeho vzniku“. *Aither* 7, s. 13–47.
- Vítek, T. (2013). *Věštění v antickém řecku II: Tělo a sny*. Praha: Herrmann a synové.
- Vogt, S. (1999). *Aristoteles, Physiognomica: übersetzt und kommentiert*. Berlin: Akademie Verlag.
- Wehrli, F. (1951). „Ethik und Medizin. Zur Vorgeschichte der aristotelischen Mesonlehre“. *Museum Helveticum* 8, s. 36–62.
- Wolf, U. (1995). „Über den Sinn der Aristotelischen Mesoteslehre“. In: O. Höffe (ed.), *Aristoteles, Die Nikomachische Ethik*. Berlin: Akademie Verlag, s. 83–108.